

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**BASMACI HAREKETİ VE TÜRKMENİSTAN'DAKİ YANSIMALARI
(1916-1924)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

VALİDA ŞENER

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖGR. ÜYESİ KADRİYE TOPAL DOĞAN

BİLECİK, 2025

10772718

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**BASMACI HAREKETİ VE TÜRKMENİSTAN'DAKİ YANSIMALARI
(1916-1924)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

VALİDA ŞENER

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖGR. ÜYESİ KADRİYE TOPAL DOĞAN

BİLECİK, 2025

10772718

BEYAN

“Basmacı hareketi ve Türkmenistan’daki yansımaları (1916-1924)” başlıklı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazım aşamasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehberine uygun olarak tez/dönem projemi hazırladığımı, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel etik kurallarına uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, çalışmamın herhangi bir kısmının başka bir tez/dönem projesi olarak sunulmadığını, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim

Valida ŞENER

...../...../2025

İmza

ÖN SÖZ

Bu araştırma “*Basmacı Hareketi ve Türkmenistan’daki Yansımaları (1916-1924)*” incelenmesi amacını taşımaktadır. Türkistan Türkmenlerinin neden isyan ettiği, isyanın arkasında ne gibi koşulların bulunduğu, devrimin nedeni ve Rusların Türkmenler üzerindeki etkisinin ne olduğu bu çalışmada yanıtlanmaya çalışılacaktır. Bu çalışmada ayrıca Türkmen halkının olaylar sırasında ve sonrasında ne gibi kayıplar verdiği ve yaşadığı sosyal ve ekonomik sorunlar üzerinde durulacaktır. Söz konusu araştırma genel olarak Türkmenlerin, önce Çarlık Rusya’sının, daha sonra ise Bolşeviklerin politikalarından nasıl etkilendiğini ve halkın yaşadığı sıkıntıları kapsamlı bir şekilde aktarmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde Rusya’nın Türkistan sömürge politikaları ve Türkmenistan’a girişi ardından gelen 1916 askerlik fermanı ve Türkmen halkında ilk tepkileri, sonunda isyanın yayılması, Türkmen direnişi ve bastırılması isyanın sosyal, ekonomik ve siyasi durumu aktarılmıştır.

Bolşevik devrimi ve Türkmenistan (1917–1924) Şubat ve Ekim devrimlerinin Türkmenistan’a etkileri Türkmen halkının Rusların baskı ve zulmüne karşı mücadelesi gibi dönemin başlıca olayları bu bölümde ele alınarak yaşananlar açıklanmaya çalışılacaktır.

İkinci bölüm Korbaşılar (Basmacılar) Hareketi başta olmak üzere, Türkmenistan millî savunma ayrıntılarına değinilerek, bu hareketin önemi tarihindeki yeri hakkında bilgiler ortaya konularak, bu döneme ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Üçüncü bölüm Sovyet hakimiyetinin kurulması ve Türkmenistan’da yeni düzeni, Türkmenistan’ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin kuruluşu ardından gelen toprak reformları ve merkezi toprak komitesi aktarılmıştır.

Konunun seçimin kişisel nedenlerin de rol oynadığını ifade etmek gerekir. Bu tarihi topraklarda doğup büyüdüğüm için böyle bir araştırma yapmak ve ileride yapılacak olan araştırmalara katkı sağlaması umuduyla ele almak istedim.

Yüksek lisans öğrenim süresince desteklerini esirgemeyen değerli hocalarıma, arkadaşlarıma emeği geçen herkese, çalışmamda kullandığım bazı kaynak ve verilerin temin edilmesinde yardımcı olan maddî ve manevî olarak daima yanımda olan aileme en içten teşekkürlerimi sunarım.

Valida ŞENER

2025

ÖZET

BASMACI HAREKETİ VE TÜRKMENİSTAN'DAKİ YANSIMALARI (1916-1924)

“*Basmacı Hareketi ve Türkmenistan'daki Yansımaları 1916-1924*” başlıklı bu çalışma Türkmenistan'ın en kritik dönemlerinden birine ışık tutmaktadır. Tez, Çarlık Rusyası'nın Türkmen topraklarında kurduğu sömürge düzeninin sona erışı, 1916 Basmacı Hareketi, 1917 Şubat ve Ekim Devrimleri'nin bölgeye etkileri, iç savaş sürecini kapsayarak, nihayetinde Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreci inceler. Çalışmada, bu tarihsel süreçte Türkmenlerin siyasi, sosyal ve ekonomik koşulları, direniş hareketleri ve Sovyetleşme sürecine tepkileri ele alınmıştır. Araştırma, Çarlık yönetiminin bölgedeki ağır vergi ve sömürü politikalarının toplumsal hoşnutsuzluğu nasıl artırdığını, devrimlerle birlikte ortaya çıkan yeni vaatlerin halk arasında nasıl umut yarattığını ve ardından gelen merkeziyetçi Bolşevik uygulamaların bu beklentileri nasıl gölgelediğini ortaya koymaktadır. Elde edilen sonuçlar, 1924'te kurulan Türkmenistan SSC'nin Türkmen topraklarını bir araya getiren tarihsel bir adım olduğunu, fakat bu adımın gerçek bağımsızlık yerine Moskova merkezli bir yönetim tesis ettiğini göstermektedir. Çalışma, 1916-1924 döneminin yalnızca bir rejim değişimi değil aynı zamanda Türkmenlerin millî bilincinin şekillendiği ve siyasi kimliğinin güçlendiği bir geçiş evresi olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik Devrimi, Basmacı Hareketi, Çarlık İdaresi, Türkmenistan SSC, Ulusal Mücadele

ABSTRACT

THE BASMACI MOVEMENT AND ITS REFLECTIONS IN TURKMENISTAN (1916-1924)

This study, titled “*The Basmachi Movement and its Repercussions in Turkmenistan (1916-1924)*” aims to shed light on a critical period in Central Asian history. The research focuses on the collapse of the Tsarist colonial regime in Turkmen lands, the 1916 National Uprising, the impact of the February and October Revolutions of 1917 on the region, the years of civil war, the Basmachi movement, and finally the establishment process of the Turkmen Soviet Socialist Republic. The aim of the study is to evaluate the political, social, and economic conditions of the Turkmens during this historical period, their resistance movements, and their reactions to the Sovietization process from a holistic perspective. The research reveals how the heavy taxation and exploitation policies of the Tsarist administration increased social unrest, how the new promises that emerged with the revolutions created hope among the people, and how the subsequent centralized Bolshevik policies overshadowed these expectations. The findings indicate that the establishment of the Turkmen SSR in 1924 was a historical step that united Turkmen territories but instituted a Moscow-centered administration rather than real independence. The significance of the study lies in showing that the 1916-1924 period was not merely a regime change but a transitional phase in which the national consciousness of the Turkmens was shaped and their political identity strengthened. In this way, the study makes a valuable contribution to the understanding of both regional history and the Sovietization processes.

Keywords: Basmachi Movement, Bolshevik Revolution, National Struggle, Tsarist Administration, Turkmen SSR

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
TABLolar LİSTESİ	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ	vii
HARİTALAR LİSTESİ	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSYA'NIN (ÇARLIK VE SOVYET) TÜRKMENİSTAN'DAKİ POLİTİKALARI VE MİLLÎ MÜCADELE (19. YÜZYIL – 1924)

1. Rusya'nın Türkistan Sömürge Politikaları ve Türkmenistan'a Girişi	7
1.1. 1916 Askerlik Fermanı ve Türkmen Halkının İlk Tepkileri.....	9
1.2. İsyanın Yayılması, Türkmen Direnişi ve Bastırılması	11
1.3. İsyanın Sosyal, Ekonomik ve Siyasi Sonuçları	14
2. Şubat ve Ekim Devrimlerinin Türkmenistan'a Etkileri	15
2.1. Aşkabat Geçici Hükümeti ve İç Savaş Döneminde Türkmenler	18
2.2. Bolşeviklere ve Beyaz Ordu'ya Karşı Mücadeleler	19
2.3. İngiliz Müdahalesi ve Siyasi Gelişmeler	22

İKİNCİ BÖLÜM

BASMACI HAREKETİ VE ENVER PAŞA'NIN ROLÜ

1. Basmacı Hareketi'nin Ortaya Çıkışı ve Örgütsel Yapısı.....	25
1.1. Hareketin Yapısı, Organizasyonu ve Liderleri	30
1.2. Enver Paşa'nın Basmacı Hareketi'ne Katılımı ve Etkisi.....	43
1.3. Basmacı Hareketi'nin Akıbeti ve Türkmenistan'a Etkileri	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET HAKİMİYETİNİN KURULMASI VE TÜRKMENİSTAN'DA YENİ DÜZEN

1. Sovyet Millî Politikaları ve Sınırların Belirlenmesi	58
1.1. Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1924)	63
2. Türkmenistan'da Toprak Reformları Öncesi Tarımsal Ve Ekonomik Yapı.....	66
2.1. Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Dönüşüm Süreci	68

2.2. Toplum ve Kültürel Hayatta Sovyetleştirme Çalışmaları	73
SONUÇ	81
KAYNAKÇA	84

TABLÖLÄR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. Göktepe savaşlarının kronolojisi	3
Tablo 2. Trans-Hazar Havzasında ‘‘Milli Askeri ‘’ saldırıları.....	4
Tablo 3.1. Türkistan Komsomolu üye sayısı.....	61

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 1.1. “Olug Turkistan” gazetesi	23
Şekil 2.1. 1921 yılında Fergana’da Basmacılar liderleri Kurşırmat ve başkalarıyla görüşme .	33
Şekil 2.2. 1922 yılında faaliyet gösteren Basmacı hareketi liderleri arasında Nur Muhammed Bek, Molla Hatam, Şermat Bek ve Nazir Kabavi yer almaktadır	34
Şekil 2.3. Oraz Serdar, sağında oturan Obez Bayev, arkada ise General Beatty ve Albay Alania	39
Şekil 2.4. Daily Telegraph gazetesinde neşredilmiş olan, Enver Paşa'nın Orta Asya, İran ve Bolşevikleri istila tehdidi ve Türkistan kıyamına dair haberlerin tercümesi.	47
Şekil 2.5. Basmacı Hareketinde yer alan Türkmen Önderleri ve Savaşçılar	50
Şekil 2.6. Harb-i Umumi: Rusya'daki Osmanlı esirlerinin takası hakkında Galib Kemali Beytarafından Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderilen telgraf ve Teati-i Üserâ Komisyonu'ndan Binbaşı Hakkı Bey'in ilgili mektubu.	51

HARİTALAR LİSTESİ

	Sayfa
Harita 1. Türkistan ve Türkmenistan coğrafi sınırları.....	5
Harita 1.1. 1916 Ayaklanması bölgeleri haritası	13
Harita 3.1. 1924 sonrası Türkmen SSC, Özbek SSC, Tacik ASSR, Kazak/Kırgız bölgeleri..	62

KISALTMALAR LİSTESİ

age: Adı geçen eser

BOA HR. İD: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti İrade (HR. İD) Fonları

BOA HR.SYS: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasî (HR.SYS) Fonları

RGASPI: Rusya Sosyal ve Politik Tarih Arşivi

RKP(b): (Bolşeviklerin) Rus Komünist Partisi

Sovnarkom: Sovyet Halk Komiserleri

Trans-Hazar : Hazar Ötesi

TSGA UzSSR: Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi

TsGAOR UzSSR: Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ekim Devrimi Merkez Devlet Arşivi

TsGARU: Rusya Federasyonu Merkez Devlet Arşivi

GİRİŞ

1917’de Rusya’da Çarlık yönetiminin sona ermesiyle birlikte, işçi diktatörlüğünü esas alan Sovyet yönetimi iktidarı devralmıştır. Böylece yeniden yapılanma sürecine giren Rusya İmparatorluğu sınırları içinde, Sovyetler Birliği yöneticileri halkı yeni rejime uyum sağlamaya yöneltmek amacıyla folklor politikaları ve araştırmalarına özel bir önem atfetmiştir. Özellikle Lenin döneminden başlayarak Stalin’in iktidarı döneminde de folklorun ulusal yaşam içerisindeki işlevi doğru biçimde kavranmış ve bu alan etkin bir propaganda vasıtası olarak değerlendirilmiştir.¹

Bir toplumun yaşam biçimini, temel değerlerini, ortak davranış örüntülerini ve kültürel kodlarını yansıtan folklorun, kuşkusuz insanlık tarihi boyunca tüm topluluklar açısından büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Folklor, insanlık geçmişinden günümüze aktarılan kültürel mirasın bütünü niteliğini taşımaktadır. Bu bütün, zaman içerisinde değişime uğrayarak farklı toplumsal yapılara göre yeniden biçimlenmiş olabilmektedir.² Nitekim bu köklü kültürel kodlar, Rus hakimiyeti altındaki Türkistan coğrafyasında Şehabeddin Mercani ve İsmail Gaspıralı gibi aydınların fikirleriyle yeniden yorumlanarak halkın kimlik mücadelesinin temel dayanağı haline gelmiştir.

Şehabeddin Mercani (1818-1889), doğrudan 1916 Türkistan ayaklanmasında yer almamış olsa da onun dini reform ve akılcılık temelli düşünceleri, Türkistan’daki Cedid (Basmacılık) aydınları üzerinde büyük etki bırakmıştır. Mercani’nin geleneksel medrese eğitime karşı geliştirdiği eleştiriler, Türkmen aydınları arasında modern eğitim anlayışının yayılmasına katkı sağlamış, bu da halkın Rus baskılarına karşı bilinçlenmesinde önemli rol oynamıştır.³

İsmail Gaspıralı 1851-1914, 1916 Türkistan isyanına doğrudan katılmamış olsa da fikirleri bu dönemdeki direnişin düşünsel temelini oluşturmuştur. Gaspıralı’nın fikirlerini geniş kitlelere ulaştırdığı en önemli mecra, 1883’te Bahçesaray’da yayımlamaya başladığı *Tercüman* gazetesidir. Türk dünyasında ortak bir bilinç ve modernleşme fikrinin yayılmasında bu

¹ S.Kydyralieva, D. H. Bal (2015). *Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Türkistan’da Basmacı Hareketi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, s. 1-40.

² S.Yıldırım, M. Egamberdiyev (2021). *Türkistan’ın işgali ve Sovyetleştirilmesi sürecinde Ermeniler ve bölgede yaptıkları katliamlar*. *Bellekten*, 85(302), s. 229.

³ A. Khalid (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, s. 102-105.

gazetenin büyük rolü olmuş, özellikle Türkistan'daki aydın çevreler üzerinde etkili olmuştur. Bu yönüyle Gaspıralı'nın düşünceleri, yalnızca eğitim reformlarıyla değil, basın yoluyla da bölge halkının kimlik arayışına katkı sağlamıştır. Onun savunduğu modern eğitim, kadınların eğitimi ve Türk-İslam dünyasında birlik gibi fikirler, Türkistan'daki Cedit aydınları arasında benimsenmiş ve halkın Rus sömürgeciliğine karşı bilinçlenmesine katkı sağlamıştır. Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi aracılığıyla Türkistan'a ulaşan bu düşünceler, 1916'daki halk ayaklanmasının fikrî arka planında etkili olmuştur.⁴

1916 yılında Türkmenlerin Rus İmparatorluğu tarafından I. Dünya Savaşı'na asker olarak cepheye gönderilmek üzere seferber edilmeleri, ayaklanmayı şiddetlendirmiş ve kısa süre içinde bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür. 1917'ye kadar süren bu olaylar sırasında halk bir taraftan askerlerin diğer taraftan devletin silahlı saldırılarına maruz kalmıştır ve zulüm görmüştür. Toprakları, evleri, bütün mal varlıkları ellerinden alınan halk ölümden kurtulmak için dağlara ve komşu ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır. Dönemin araştırmacıları Rus siyasi etkisi altında kalmış ve millî mücadelenin sorunlarını ve sonuçlarını tarafsız bir biçimde yorumlayamamışlardır. Özellikle Sovyet döneminde yazılmış olan eserlerde Marksist-Leninist bir bakış açısıyla karşılaşılır. Bu eserler Sovyet tarih yazımında ideolojik çerçeveye uygun olarak kaleme alınmış ve bölgede sosyalizmin inşasını meşrulaştırma amacı taşımıştır. Örneğin Aristov "İstoriya Türkmenistan'a s drevneyşih vremyon do naşih dnei" adlı eserinde Türkistan tarihine Marksist tarih yazımı çerçevesinde geniş bir bakış sunar. Sınıf mücadelesi vurgusu ve Sovyet modernleşmesini ilerici olarak sunması belirgindir.⁵

Başlangıçta askeri ve stratejik amaçlarla yürütülen işgal süreci, Rusların Türkistan bölgesine yönelik ilgisinin temel nedenleri olan güney sınırlarını güvence altına alma, ticaret yollarını kontrol etme ve bölgenin ekonomik potansiyelini değerlendirme unsurlarıyla birlikte zamanla kalıcı ve sistematik bir sömürgeleştirme sürecine dönüşmüş, aynı zamanda diğer devletlerin bölgedeki etkilerini engellemeyi hedeflemiştir. Ancak bölgenin yeraltı kaynaklarının ve ekonomik zenginliklerinin keşfedilmesi de bölgenin işgalini cazip hale getiren sebeplerden olmuştur.⁶ Rusya'nın bölge üzerindeki askeri ve ekonomik çıkarlarını derinleştirilmesi, kısa süre içinde yerel halkın direnişini tetiklemiş ve bu direnişin en somut örneği Göktepe Savaşları biçiminde ortaya çıkmıştır.

⁴ A. Khalid (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, s. 124-127

⁵ A.A. Aristov (1981). *İstoriya Türkmenistan'a s drevneyşih vremyon do naşih dnei*. Aşhabad: İlim.

⁶ GARF Fond: R-1235, Opis': 1, Delo: 229,

19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan I. ve II. Göktepe Savaşları, Çarlık Rusyası'nın Türkistan üzerindeki yayılmacı politikalarının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. 1879 yılında yaşanan I. Göktepe Savaşı, General Lomakin komutasındaki Rus ordusunun Türkmen kuvvetlerine karşı başlattığı ilk büyük saldırı olarak kabul edilmektedir. Ancak, bölgeyi iyi tanıyan Türkmenlerin direnişi ve olumsuz iklim koşulları Rus ordusunun geri çekilmesine yol açmıştır. Bu yenilgi sonrasında Rusya, bölgeyi tam anlamıyla kontrol altına almak amacıyla 1881 yılında General Mihail Dmitriyeviç Skobelev liderliğinde II. Göktepe Savaşı'nı başlatmıştır. II. Göktepe muharebesi, daha güçlü bir askeri stratejiyle yürütülmüş; savaşın sonunda Türkmen direnişi büyük kayıplar vererek bastırılmıştır. Bu süreç, Rusların Türkmenistan topraklarını ele geçirmesiyle sonuçlanmış ve bölgenin siyasi yapısında kalıcı bir dönüşüm yaratmıştır.⁷

Tablo 1. Göktepe savaşlarının kronolojisi⁸

Savaş Adı	Yıl	Komutan	Sonuç	Tarihsel Önemi
I. Göktepe Savaşı	1879	Nur Verdi han, Kurşid han, Berdi Murad han, Kurbanmurat İshan- General Lomakin	Türkmen zaferi	Rus ordusunun ilk yenilgisi; bölgenin direniş gücünü göstermesi.
II. Göktepe Savaşı	1881	Mahtumkuli, Öveznefes Serdar, Çobankır Tıkma Serdar General Skobelev	Rus zaferi	Türkmenistan'ın Rus hâkimiyetine girmesi; Orta Asya'da siyasi dengelerin değişmesi.

Tabloda 0.1'de görüldüğü üzere, I. ve II. Göktepe Savaşları kısa bir zaman aralığında gerçekleşmesine rağmen bölgesel güç dengeleri açısından farklı sonuçlar doğurmuştur. 1879'daki ilk savaş, Rus ordusunun lojistik eksiklikleri ve iklim koşulları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmış, Türkmenlerin savunma gücü bölgedeki direnişin simgesi hâline gelmiştir. Ancak iki yıl sonra gerçekleşen II. Göktepe Savaşı, Çarlık Rusyası'nın askeri gücünü yeniden organize ederek daha disiplinli ve teknolojik açıdan üstün bir şekilde ilerlemesiyle farklı bir sonuç vermiştir. General Skobelev'in stratejik planlaması, Türkmenlerin savunma hatlarını kırarak Rusya'nın Türkistan'da hâkimiyetini kesinleştirmesini sağlamıştır. Bu iki savaş, yalnızca askeri bir çatışma değil, aynı zamanda bölgenin sosyo-politik dönüşümünü belirleyen tarihi bir kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir. Ancak Rusya askeri gücüyle bölgede hakim olsa da mücadelenin cephe savaşından sessiz bir direnişe dönüşmesine neden olmuştur.

⁷ Sadullayeva, D. (2022). II. Göktepe Savaşı'ndaki Gelişmeler ve Rus General Mihail Dmitriyeviç Skobelev. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 739-748; Peler, G. Ö. K. Ç. E., ve Korkmaz, M. (2024). I. Göktepe (1879) ve II. Göktepe (1881) Savaşlarında Kozakların Rolü. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 6(12), s. 3-5.

⁸ Sadullayeva, II. Göktepe Savaşı'ndaki Gelişmeler ve Rus General Mihail Dmitriyeviç Skobelev, 739-748; Peler ve Korkmaz. I. Göktepe (1879) ve II. Göktepe (1881) Savaşlarında Kozakların Rolü. 3-5.

Dolayısıyla Türkmenistan'daki 1916 milli ayaklanması aniden ortaya çıkmamış; vergi ödemeyi reddetme, “hırsızlık” ve “kamu düzenine karşı suçlar” şeklinde bir dizi pasif direnişin ardından patlak vermiştir. Bu direnişin gelişimini şu verilerden izlemek mümkündür: Krasnovodsk bölgesi başkanı, Trans-Hazar Denizi bölgesi başkanına 29 Kasım 1904 tarihli ve 36 sayılı raporunda, “Caferbay aşireti halkının yalnızca 1904 yılı için değil, ondan önceki 2-3 yıl boyunca da vergi ödemeyi reddettiğini” bildirmiştir.

Şehir ve köylerde sömürge yetkililerine karşı toplumda biriken öfkenin boyutu, dönemin “Olay Raporları”na yansıyan resmi istatistiklerden izlenebilmektedir. “İdari düzene karşı suçlar” sütununda, 1902'de 492, 1903'te 625, 1904'te 364, 1905'te 225 ve 1911'de 1141 vakanın kaydedildiği tespit edilmiştir. Trans-Hazar havzasındaki “milli askeri” saldırıların sayısı Tablo 0.2'de görülmektedir.⁹ Elbette verilen veriler eksiktir, çünkü yönetim en büyük, en sıra dışı vakaları kaydetmiştir, ancak bizim için bu yeterlidir.

Tablo 2. Trans-Hazar Havzasında “Milli Askeri” saldırıları

Yıl	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Saldırı Sayısı	7	18	24	41	77	31	27	42	59	66	64	69	79

Araştırmanın Konusu

Bu çalışma Çarlık yönetiminin sona ermesi süreciyle birlikte 1916-1924 yılları arasında Türkmenistan'da yaşanan siyasi, toplumsal ve kültürel gelişmeleri ele almaktadır. İnceleme kapsamında söz konusu dönemin dinamikleri, dönüşüm süreçleri ve yerel etkileri değerlendirilerek bölgedeki tarihsel kırılmaların niteliği ortaya konulmaktadır. Çalışmada Türkmenistan ifadesiyle kastedilen, günümüz Türkmenistan devletinin sınırlarından ziyade tarihsel olarak Türkistan coğrafyasının güneybatısında yer alan ve Merv, Hive, Buhara ile Hazar Denizi arasındaki bölgeyi kapsayan coğrafi alandır. Bölgenin sınırlarının daha net anlaşılabilmesi amacıyla çalışmada kullanılan coğrafi alan aşağıdaki haritada gösterilmiştir

⁹ N.V. Litvinenko, O. Volyanskaya, Niyazmuradov (1938). *Vosstaniye 1916 goda v Turkmenii: Dokumenti i materialy*, Aşkabat: Institut Turkmenskoy SSR, s. 16.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu tez konusunun seçilmesinde birçok etken vardır. Öncelikle 1916-1924 yıllarında yaşanan olaylar Türkmenistan tarihi içerisinde en çok tartışılan konuların başındadır ve önemli kırılma noktalarından biridir. Bu dönem, bir yandan Basmacı Hareketi gibi halk direnişlerini, diğer yandan Sovyetler Birliği'nin bölgede kurduğu yeni düzene geçiş sürecini içerir. Direnişin bastırılması ve Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması, geleneksel yapılar ile dış müdahale arasında yaşanan çatışmaları ve bu sürecin halk üzerindeki etkilerini gündeme getirerek tarihçiler arasında farklı yorumlara neden olmuştur, ayrıca konu siyasetçilerin, edebiyatçıların ilgisini çekmiştir. Konu olarak incelemiş olduğumuz bu dönem Türkmenistan'da “millî kimlik” ve “millî devlet” inşa süreci içerisindeydi.

Araştırmanın Kaynakları Hakkında

Bu konuyla ilgili başta arşiv belgeleri konunun aydınlatılmasında temel kaynak olarak kullanılmıştır. TC. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA. COA, HR, SYS), Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории -Rusya Sosyo-Politik Tarih Devlet Arşivi (РГАСПИ/РГАСПИ), Государственный Архив Российской Федерации- Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (ГАРФ/GARF), Центральный Государственный Архив Узбекской Советской Социалистической Республики - Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez (ЦГА УзССР /TSGA UZSSR) kullanılmıştır.

Bu çalışma için İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Türkiyat Araştırma Merkezi, Orhan Kemal Kütüphanesi ve İslam Araştırmaları Merkez gibi kütüphanelerden faydalanılmıştır. Ayrıca bu konuda önemli çalışmalarda bulunmuş Baymirza Hayit, Mehmet Saray, Zeki Velidi Togan eserlerinden yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSYA'NIN (ÇARLIK VE SOVYET) TÜRKMENİSTAN'DAKİ POLİTİKALARI VE MİLLÎ MÜCADELE (19. YÜZYIL – 1924)

1. RUSYA'NIN TÜRKİSTAN SÖMÜRGE POLİTİKALARI VE TÜRKMENİSTAN'A GİRİŞİ

Türkistan'da uygulanan sömürgecilik faaliyetleri Çarlık Rusyası'ndan Sovyetler Birliği'ne uzanan süreçte devlet kontrolünde yürütülmüştür. Bu stratejinin önde gelen isimlerinden biri, Ortodoks misyoner Nikolay İvanoviç İlminskiy'dir. O dönemde halkın çoğunluğu Müslüman olduğu için Arap alfabesi kullanılmaktaydı. İlminskiy geliştirdiği "Eğitim yoluyla Ruslaştırma" politikasıyla yerel dillerin Kiril alfabesiyle yazılmasını ve eğitimde kullanılmasını savunarak, uzun vadede halkın Rus kültürüne entegre edilmesini amaçlamıştır.¹¹

Okuma-yazma öğretimi gibi gerekçelere dayandırılan bu uygulama, Rusların Türkistan halklarıyla kültürel temasını artırıp nüfuz kurmasını sağlayan stratejik bir araç olmuştur. XIX. yüzyılda Türkistan'ın askeri hareketlerle işgal eden Ruslar, yalnızca silah gücüyle bölge halkları üzerinde kalıcı bir hakimiyet kurmanın zorluğunu görmüş ve İlminskiy'nin geliştirdiği egemenlik yöntemine başvurmuştur. Bu yöntem, yerli topluluklara kendi dillerinde eğitim verilmesini öngörmüş, içerik olarak ise Rus kültür ve değerlerini aşlamayı ve böylelikle halkın kimliğini zayıflatıp Ruslaştırmayı hedefleyen bir politika olarak uygulanmıştır.¹²

Kazan İlahiyat Fakültesi profesörü olan İlminskiy ile Türk dillerinde uzman misyonerler tarafından ortaya konulan bu yöntem, temel olarak Türk halklarının dinini, dili ve yazı sistemini değiştirmeyi hedeflemiştir. Rus yönetimi, Türkistan'daki hakimiyetin kalıcı olması için bu kültürel kodların değiştirilmesini bir şart olarak görmüştür. Bu doğrultuda öncelikle boylar arasındaki milliyetçilik düşüncesi kışkırtılmış, ardından alfabelerin değiştirilerek yeniden düzenlenmesi planlanmıştır. Hıristiyanlığı yaymak için İncil'in yerel dillere çevrilmiş nüshaları halka dağıtılmıştır. İlminskiy, Rus yönetiminin desteğiyle bu politikaları Türkistan'da uygulamak üzere görevlendirilmiştir.¹³

¹¹ Ç. Alagöz (2016). Sovyetler Birliği'nde Türk Halkları'na Uygulanan Dil Politikalarının Kurumsal Temelleri. F. Atasoy içinde *Yükselen İpekyolu: İpek Yolun'da Kültür ve Sanat* (Cilt 3). Türk Yurdu Yayınları, Ankara, s. 211.

¹² İ. Kamalov (2011). *Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlıklarının 20. Yılında Rusya'nın Orta Asya Politikaları*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara, s. 14.

¹³ Kamalov, age, s 14-15.

Böl ve yönet anlayışıyla hareket eden İlminskiy, bölge halkını boylara ayırarak ortak bir üst kimlik oluşumunu engellemeye çalışmıştır. Bu sayede bazı Türk Müslümanları Hıristiyanlaştırılmışsa da toplumun tamamı dönüştürülememiştir. Ekim Devrimi sonrasında Sovyet yönetiminin kurulmasıyla Ortodoks Kilisesi, gerçek Ortodoksluğun yalnızca Ruslara özgü olduğu görüşünü savunarak İlminskiy'nin yöntemlerini reddetmiş ve bu uygulamalara son vermiştir. Buna rağmen, sömürge politikaları dil alanında ciddi bozulmalara yol açmış ve farklı Türk topluluklarının birbirlerini anlaması giderek zorlaşmıştır. Sovyet döneminde Hıristiyanlık propagandası yerini din karşıtı mücadeleye bırakmış, halkı dinsizleştirmek için yeni adımlar atılmıştır. Komünist ideoloji doğrultusunda yapılan propagandalarla dini hayat baskı altına alınmış, halkın ibadetlerini yerine getirmesi engellenmiş ve ateist eğitim kurumları açılmıştır. Direniş gösteren gruplar çeşitli yaptırımlarla karşılaşmış, sürgün ve yaşam hakkı ihlalleri ile cezalandırılmıştır.¹⁴

Sovyetler Birliği, toplumu dinden ve gelenekten koparmak için ekonomik kalkınma söylemini de bir araç olarak kullanmış ve bu doğrultuda çok sayıda Türk topluluğunu uzak bölgelere zorunlu çalışma için göndermiştir. Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerlere ise Rus işçileri yerleştirilmiştir. Böylece hem nüfus yapısının değiştirilmesi yoluyla kültürel adaptasyon hızlandırılmak istenmiş hem de yerel halkın milli bilincinin zayıflatılması hedeflenmiştir.¹⁵

Sovyetlerin bir başka stratejisi ise Türkistan'ı bölgelere ayırarak Türkiye'nin etkisini azaltmaktı. Sovyet yönetimi başlangıçta İslam etkisini kırmak için Latin alfabesini desteklese de Türkiye'nin de 1928'de Latin alfabesine geçmesiyle Türkiye Türkleriyle yakınlaşmayı sağlayacağı gerekçesiyle tavır değiştirilmiş, yerine Kiril alfabesi benimsetilmiştir. Türk nüfusunun yoğun olduğu yerlerde Rus okulları ve Ortodoks kiliseleri açılmıştır. Ayrıca basın, gazete ve dergiler de Ruslaştırma politikalarının araçları arasında kullanılmıştır.¹⁶

Sömürge yönetiminin yarattığı etnik ve dilsel sorunlar bölgeyi derinden etkilese de kimliğini ve kültürünü en güçlü biçimde muhafaza eden topluluk Türkmenler olmuştur. Ruslaştırma politikalarına karşı geliştirilen en önemli hareketlerden biri ise İsmail Gaspıralı'nın öncülük ettiği Ceditçilik olmuştur.¹⁷ Türkler arasında birlik oluşturmayı hedefleyen bu hareket kısa sürede tüm Türkistan'a yayılmış, Türkmen aydınları da harekete katılmıştır. Gaspıralı'nın

¹⁴ A.Y. Musahan (2015). Sovyet rejiminin müslümanlar üzerindeki inanç, ahlak ve aile politikası. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, (44), s. 227.

¹⁵ Kamalov, age, s 14-15.

¹⁶ M. Egamberdiyev (2005). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası 1870-1917. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), s. 104-105.

¹⁷ S.Y. Vurgun (2014). Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 219-232.

“*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” ilkesinin yönetim nezdinde güvenlik ve bütünlük kaygıları bağlamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Türkistan’da Rus yönetimi tarafından uygulanan zorunlu uyum politikaları, özellikle eğitim sistemi ve dil üzerinden yerel halkı Rus kültürüne uyum sağlamaya zorlamaktaydı. Ancak bu girişimlerin beklenen ölçüde başarılı olamamasında, Ceditçilik hareketinin açtığı modern okullar ve yürüttüğü bilinçlendirme faaliyetleri önemli bir rol oynamış, böylece halkın kendi kimliğini koruma çabaları güçlenmiştir.¹⁸

1.1. 1916 ASKERLİK FERMANI VE TÜRKMEN HALKININ İLK TEPKİLERİ

Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi, Rusya’nın mağlup olacağı ve parçalanacağı beklentisine giren Türkistanlı Ceditçi aydınlar arasında büyük bir heyecan yaratmıştır. Bu beklentinin temelinde, Devlet-i Aliyye ile Türkistan arasında Sultan Abdülaziz dönemine kadar uzanan tarihsel bağlar yatmaktaydı. Söz konusu dönemde Yakup Bey (Atalık Gazi) aracılığıyla bölgeye subay ve öğretmenler gönderilmiş, ayrıca Osmanlı basınında Türkistan meselesi sıkça ele alınarak Rusya’nın bölgedeki siyaseti eleştirilmiştir.¹⁹

Bu ilişkiler, İttihat ve Terakki’nin iktidarda bulunduğu dönemde giderek yoğunlaşmış ve nihayetinde Osmanlı hükümetinin Türkistan’a yönelik bir siyaset geliştirmesine kadar ilerlemiştir.²⁰ Bu siyasetin ilk uygulaması, Talat Paşa’nın emriyle Rodoslu Habibzade Ali Kemal (İlkul) Bey’in 16 Şubat 1914’te Doğu Türkistan’a gönderilmesiyle başlamıştır. Ali Kemal Bey, Kaşgar’a giderek burada bir öğretmen okulu açmıştır. 1913-1918 yılları arasında dönemin en etkin sivil toplum kuruluşlarından biri olan Türk Ocakları da bu sürece katılmış, özellikle Türkiye’ye öğrenci kabulünde aktif rol üstlenmiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti, bölgeye Ali Kemal İlkul’un dışında da subaylar göndermiştir. Teşkilat-ı Mahsusa’ya bağlı olan bu subayların bölgedeki faaliyetleri oldukça verimli olmuş; Ceditçilerin desteğiyle halkı hem Türk tarihi hem de modern bilimler konusunda bilgilendirmiş ve Rusya karşısı direnişe entelektüel destek sağlamışlardır.²¹

Enver Paşa’nın emirleri doğrultusunda görevlendirilen Bursalı İbrahim Bey, Hüseyin Emrullah, Silistreli Tayyar Hüseyin Bey, Adil Hikmet Bey ve Selim Sami Kuşçubaşı’dan oluşan özel Osmanlı heyeti bölgede stratejik faaliyetlerde bulunmuştur. Söz konusu ekibin 1916

¹⁸ Arıkan (2004). Gaspıralı’nın Türk Dünyası’na Tesirleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (17), s. 69-76.

¹⁹ A. Bademci (1975). *1917-1934 Türkistan millî istiklâl hareketi ve Enver Paşa*, s. 43.

²⁰ Andıcan (2003). *Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (1. b.). (Ö. H. Özalp, Dü.), Emre Yayınları, İstanbul. s. 149.

²¹ A.H. Bey (1998). *Asya’da Beş Türk*, Haz: Yusuf Gedikli, Ötüken Yayınevi, İstanbul, s. 18.

Ayaklanması'na doğrudan dahli olmasa da varlıklarının savaş koşullarıyla birlikte mevcut idari/askerî denetimi zorlayıcı sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde esir düşen Osmanlı subayları, savaş bitiminde büyük zorluklarla Sibiryadan Türkistan'a ulaşarak Basmacılık hareketinin çekirdeğini oluşturmuş ve mücadelecilere askeri bilgi kazandırmışlardır.²²

1916 Ayaklanması'nın zeminini oluşturan temel gelişme Çarlık yönetiminin asker ihtiyacını karşılama girişimidir. Şubat 1916'da Türkistanskiy Vedomosti gazetesinde askere alınmayan halkın cephe gerisi hizmetlerine çağrılacağını duyuran haber özellikle Güney Türkistanlı aydınların arasında sert tepkilere yol açmıştır.²³

Nihayet 25 Haziran 1916'da Çar II. Nikolay, Türkistan'dan 50.000 kişinin geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere askere alınmasını emreden fermanı yayımlamıştır. Bu kararın halk arasında büyük tepki doğurmasının üç temel sebebi vardır:²⁴

1. Türkistanlılar Rusya'da vatandaşlık haklarından yararlanamıyor, buna rağmen askere alınıyorlardı.
2. Savaş başında hiçbir Türkistanlının askere alınmayacağı vaat edilmişken bu söz tutulmamıştı.
3. Rusya, Osmanlı'ya karşı savaşıyordu ve Türkistanlılar soydaş ve dindaşlarına karşı savaşmaya zorlanıyordu.

Bu sebeplerin bir araya gelmesiyle 16 Temmuz 1916'da Hocend'de isyan patlak vermiştir. İsyân çok hızlı bir şekilde yayılmış; 18 Temmuz'da Urgut, 20 Temmuz'da Semerkand, 22 Temmuz'da Andican, 24 Temmuz'da ise Taşkent'te ayaklanmalar başlamıştır. Kısa sürede bütün bölge bir savaş alanına dönüşmüş ve 2 Ağustos'ta başlayan Yedisu Ayaklanması ile Rusya ciddi bir krizle karşı karşıya kalmıştır.²⁵

Yaklaşık yedi ay süren bu büyük isyan dalgası, merkezi bir liderlikten yoksun olması ve bölge aydınlarının hazırlıksız yakalanması nedeniyle Türkistan Türklüğü için beklenen sonucu doğurmamıştır. Rus yönetimi son derece sert tedbirler almış; General Kuropatkin 16 Ağustos 1916'da cezalandırma birliklerine isyancıları ayırım gözetmeden öldürmeleri ve hayvanlara el koymaları talimatını vermiştir. Uygulamalar neticesinde çok yüksek can kayıpları

²² Bademci, age, s. 44.

²³ Bey, age, s. 14.

²⁴ Z.V. Togan (1942). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi*. Enderun Kitabevi, İstanbul, s. 356.

²⁵ B. Hayit (1997). *Basmacılar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 206.

yaşandığına dair sayısal veriler aktarılmakta; olayların dış kamuoyuna sınırlı yansıdığı ifade edilmektedir.²⁶

1.2. İSYANIN YAYILMASI, TÜRKMEN DİRENİŞİ VE BASTIRILMASI

1916 Ayaklanmasının fitilini ateşleyen temel sebep, Çarlık yönetiminin bölge halkını cephe gerisi hizmetlerde kullanmak üzere askere alma girişimi olmuştur. Sır-Derya Askerî Valisi, cephe gerisi için alımların aileler yerine birliklere göre yapılmasının daha az tepki doğuracağını düşünse de bu yöntem beklenen sonucu vermemiştir. O dönemde bölgede yaklaşık 3,5 milyon erkek nüfus bulunmakta ve bunun 250 bini işçi sınıfını oluşturmaktaydı. Her bölgenin nüfus yoğunluğuna göre işçi sayılarına ilişkin bilgiler ise şöyledi: Sır-Derya 87.000, Semireçye 60.000, Fergana 50.000, Semerkant 38.000 ve Trans-Hazar 15.000.²⁷

Ayaklanma ilk olarak 4 Temmuz 1916'da Hocend'de başlamış, Dedeşay Meşeripov, Yahyahan Kari Alimhanov ve İshanhan Mirza Ormov'un liderliğinde 6-7 bin kişilik bir grup karakolu basarak çalışmayı reddetmiştir. Göstericilerin "hürriyet" sloganlarıyla Rus makamlarına yürümesi ve güvenlik güçlerinin ateş açması üzerine olaylar silahlı çatışmaya dönüşmüştür.²⁸

Hocend'deki bu isyan kısa sürede Fergana Vadisi, Namangan, Andican, Semerkant, Doğu Buhara, Hive, Karakum ve Narın'a yayılmıştır. Yedisu'da Kırgızlar ve Kazaklar tarafından gerçekleştirilen isyanlar geniş çaplı hale gelmiş, bölgeye silahlar yurt dışından, özellikle İngiltere'den getirilmiştir²⁹. Zamin'de Kasım Hoca, Cizak'ta Abdurrahman Bey ve Yedisu'da Hacı Sami gibi önderler çatışmaları yönetmişlerdir. Tejen ve Atrek'te aşiret reislerinin liderlik ettiği ayaklanmalar radikal söylemler içeren sloganlar eşliğinde yürütülmüştür.³⁰

Türkmenler arasındaki ilk büyük isyan ise Temmuz 1916'da başlamış, kısa sürede Ceyhun (Amuderya) çevresi, Lebap ve Ahal bölgelerinde geniş çaplı ayaklanmaların çıkmasında rol oynamıştır. Düzensiz ve aşiret temelli olmasına rağmen bu ayaklanmalar

²⁶ A. Bademci (2010). *Sarıklı Basmacı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, s. 44.

²⁷ T.R. Rıskulov (1937). *Dokümentı i Materialı po İstorii Narodov SSR, Vostaniye 1916 goda v Kırgıstane*, Moskova, s. 20

²⁸ N. Kösoğlu (2012). *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yayınları, İstanbul, s.385; B. Hayıt (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, s.207.

²⁹ N. Kösoğlu (2008). *Şehit Enver Paşa*, İstanbul, 2008, s.484

³⁰ A.Karriyev, A. Roslyakov, A.Artıkov (1981). *Türkmen SSR Tarihi*, Magarif yayını, Aşkabat, s.99

oldukça yaygın ve kararlı olmuştur Türkmen isyancılar Rus karakollarını basmış, vergi toplayıcılarını bölgeden sürmüş, Rus göçmen köylerine saldırılar düzenlemişlerdir. Daşoğuz ve Tejen gibi yerlerdeki ayaklanmalar Rus yönetimini ciddi biçimde zorlamıştır. Rus askerî güçleri köyleri yakarak, yüzlerce Türkmen'i idam ederek veya sürgüne göndererek isyanı bastırmaya çalışmıştır.³¹

Ayaklanmaların mekânsal yayılımı, Türkistan coğrafyasının farklı bölgelerinde eş zamanlı ve birbirini besleyen bir direniş dinamiğinin ortaya çıktığını göstermektedir. Bu bağlamda 1916 Ayaklanması:³²

Kırgızistan: Bişkek, Tokmok, Karakol

•Kazakistan: Almatı, Taraz, Çimkent, Taldıkorgan, Semey, Jambil

•Özbekistan: Taşkent, Andican, Fergana, Namangan, Hokand

•Türkmenistan: Aşkabat, Merv, Tejen, Kızıl-Arvat, Krasnovodsk, Daşoğuz

•Tacikistan: Duşanbe, Hocand, Penjikent, Gissar Vadisi

Bu geniş coğrafi yayılım, 1916 Ayaklanması'nın yerel ve parçalı bir tepkinin ötesinde, Türkistan ölçeğinde ortak bir toplumsal hareket niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır.³³

³¹ S.Y. Vurgun (2016). 1916 Türkistan İsyanı. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (40), 315-325; M. Saray (1992). Rusya'nın Türkistan'daki Emelleri ve Politikaları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. 163-170.

³² A. Morrison, A. Chokobaeva, C. Drieu (2019). *Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution*, Manchester University Press, Manchester, s. 9-25.

³³ Morrison vd., age, s. 15-25.

Harita 1.1. 1916 Ayaklanması bölgeleri haritası³⁴

Ayaklanmalar, farklı gruplar açısından değişen hedefler içermekle birlikte, bağımsızlık ve özerklik yönelimlerini de barındırmıştır.³⁵ Bunun yanında isyanların ortaya çıkışında birden fazla sebep etkili olmuştur: Rusya'nın tarım politikaları köylülerin topraklarını kaybetmesine ve ekonomik sıkıntılar yaşamasına neden olmuş, demir yolu inşaatı gibi harcamalar ağır ekonomik şartlara rağmen sürdürülmüş, savaş harcamaları nedeniyle vergiler artmış, temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları yükselmiş ve enflasyon halkın yaşamını zorlaştırmıştır. Ayrıca Rus yerel yöneticilerin baskıcı tutumları tepki çekmiş, Müslüman halkın cephe gerisi hizmetlerde çalıştırılacak olması, Osmanlı'ya karşı savaş ihtimalini gündeme getirdiğinden büyük huzursuzluk yaratmıştır.³⁶

Çarlık yönetimi isyanı bastırmak için geniş çaplı askerî harekât düzenlemiş, köyler yakılmış, binlerce insan öldürülmüş ve sürgün edilmiştir.³⁷

Olayları incelemek üzere bir Müslüman ve bir Rus milletvekilinden oluşan bir heyet görevlendirmiştir. Heyette Mustafa Çokay rehberlik ve tercümanlık yapmış, Aleksandr Kerenski incelemelere katılmıştır. Heyet raporlarında Rus birliklerinin acımasız müdahaleler

³⁴ Wikimedia, (1886). *Türkistan ve Türkmenistan Coğrafi Sınırları*, https://commons.wikimedia.org/wiki/Category%3AOld_maps_of_Turkestan, (Erişim: 01.10.2025).

³⁵ A. R. Baysun (1943). *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, s.7.

³⁶ A. Kara (2002). *Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Yolundaki Mücadelesi*, M.Sinan Üniv. S.B.E. Doktora Tezi, İstanbul, s.23.

³⁷ S. Rustemov (1992). *Vosstaniye*, Taşkent, s.56.

yaptığı, bazı yerleşimlerin neredeyse tamamen yok edildiği belirtilmiştir. Kerenski, Duma'da bebeklerden yaşlılara kadar sivil halkın topluca katledildiğini açıkça ifade etmiştir.³⁸

1.3. İSYANIN SOSYAL, EKONOMİK VE SİYASİ SONUÇLARI

1916 isyanı, Türkistan halkı için büyük bir demografik ve toplumsal yıkıma yol açmıştır. Çatışmalar sırasında Bişkek ve Karakol'da 30.000'den fazla Kırgız, diğer bölgelerde binlerce Kazak, Türkmen ve Özbek öldürülmüş, Yedi-Su'da yerli nüfusun yaklaşık %30'u yok edilmiştir.³⁹ Yaklaşık 168.000 kişi Sibirya'ya sürgün edilmiş, 300.000 Kazak ve Kırgız Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kalmıştır.⁴⁰ Sadece silahlı direnişçilerin değil kadın, çocuk ve yaşlıların da hedef alınması, toplumsal bellek üzerinde kalıcı etkiler yaratmıştır. Köylerin yakılması, hayvan sürülerinin telef olması ve göçler, halkın geleneksel yaşam düzenini bozmuş; birçok topluluk, dağlara çıkarak veya korbaşı gruplarına katılarak direnişi sürdürmüştür.⁴¹ Bu süreç, ilerleyen yıllarda şekillenecek Basmacı Hareketi'nin toplumsal ve psikolojik zeminini hazırlamıştır.⁴²

Ekonomik açıdan isyan, Türkistan halkını daha da yoksullaştırmıştır. Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'in emriyle askerler isyancıların mallarına ve arazilerine el koymuş, Cizzak'ta 2.000, Yedi-Su'da 2.510.000 hektar verimli tarım arazisi sahiplerinden alınarak Rus göçmenlere tahsis edilmiştir⁴³. Savaş ekonomisinin etkisiyle üretim azalmış, fiyatlar yükselmiş ve enflasyon artmıştır. Yerli halkın hayvanları düşük fiyatlara zorla satın alınmış, tarımsal üretimdeki düşüş ve iş gücü kaybı bölgeyi gıda krizine sürüklemiştir⁴⁴. Köylerin yok edilmesi ve sürgünler sonucunda tarımsal emek gücü daha da azalmış, bu durum ekonomik çöküşü hızlandırmıştır. Rus yönetimi isyanın maliyetini karşılamak için vergileri artırmış, bu da halk üzerindeki baskıyı arttırmıştır.⁴⁵

³⁸ Kara, age, s.29-30.

³⁹ N. Devlet (1985). Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s.170

⁴⁰ A. Avşar (2014). "Türkiye Kamuoyunda 'Dış Türkler' Algısına Bir Katkı: Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Türkistan Türkleri ile Türkiye Türklerinin İlişkileri ve Savaşta Türkistanlıların Desteği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 16, s. 157-179.

⁴¹ J. P. Roux (2007). Orta Asya Tarih ve Uygarlık (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, Ankara, s. 428

⁴² B. Hayıt (1986). Türkistan'da Basmacılık (Milli Mücadele) Tarihinin Ana Hatları, Türkiyat Araştırma Merkezi, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler 3. Türk Tarihi cilt 1, İstanbul, s. 273

⁴³ Avşar, "Türkiye Kamuoyunda 'Dış Türkler' Algısına Bir Katkı", 105.

⁴⁴ N. Devlet (1985). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1907)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.75

⁴⁵ M. Saray (1999). Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, 2 baskı, Ankara 1999, s.357

Siyasi sonuçlar, isyanın belki de en kalıcı etkilerini oluşturmuştur. Ayaklanma, Çarlık yönetiminin Türkistan'daki meşruiyetini büyük ölçüde zedelemiş, 1917 Devrimi'ne giden süreçte önemli bir basamak olmuştur. Duma tarafından Türkistan'a gönderilen heyet, Rus birliklerinin uyguladığı sert tedbirleri raporlamış, bazı yerleşimlerin neredeyse tamamen yok edildiğini ve sivil katliamlar yapıldığını tespit etmiştir.⁴⁶ Mustafa Çokay ve Aleksandr Kerenski'nin raporları Rus kamuoyunda yankı uyandırmış, Çarlık rejiminin politikaları yoğun biçimde eleştirilmiştir. Ancak Türkmenler açısından bu mücadele sonuçsuz kalmış, liderlerin mallarına el konulmuş, halk yeni vergilerle cezalandırılmıştır. Çarlık yönetimi isyan bastırıldıktan sonra yüzlerce kişiyi idama, binlercesini ağır hapis cezasına çarptırmış ve sürgüne göndermiştir⁴⁷.

Baskı politikaları halkın bağımsızlık arzusunu yok etmemiş, aksine daha örgütlü bir direnişin zeminini hazırlamıştır. 1916 isyanı, tezin ilerleyen aşamalarında değinilecek olan Basmacı hareketinin en önemli motivasyon kaynağı hâline gelmiştir. İslam dini etrafında şekillenen ideolojik çerçeve ve millî bağımsızlık talepleri, isyan sonrası dönemde daha belirgin hâle gelmiş; Enver Paşa'nın 1921'de Türkistan'a gelişiyle direniş hareketi yeniden canlanmıştır⁴⁸. Buna rağmen, Sovyetlerin uyguladığı askerî ve idari politikalar sonucunda Türkistan toprakları 1924'ten itibaren tamamen Sovyetleşmiş, Buhara ve Hive'de kurulan halk cumhuriyetleri sosyalist sistem içine dâhil edilmiştir⁴⁹. Türkmenler, komünizmi benimsemekten ziyade zorunluluk nedeniyle Türkistan Komünist Partisi'ne katılmış, siyasi mücadele yeni bir ideolojik zeminde devam etmiştir⁵⁰.

2. ŞUBAT VE EKİM DEVRİMLERİNİN TÜRKMENİSTAN'A ETKİLERİ

1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın yol açtığı ağır koşullar Rusya genelinde grevlerin artmasına neden olmuştu. Çarlık yönetimi işçi hareketlerini yatıştırmak amacıyla Papaz Gapon'u görevlendirmiş; Gapon, Petersburg Fabrikaları İşçi Derneğini kurarak işçilere monarşinin imkânlarını ve yeteneklerini anlatan konferanslar düzenlemiş, ayrıca konser ve temsiller organize etmişti. Ancak 8 Ocak 1905'te Petersburg'daki bir lokomotif fabrikasında

⁴⁶M.Gökçe (2007). *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), s.55-56.

⁴⁷ T.V. Koryukova (2016). Vosstaniye 1916 goda v Turkistane: Dokumentalnoye svidetelstva obşey tragedii (sbornik dokumentov i materialov), Moskova 2016, s. 89.

⁴⁸ (BOA, HR.SYS. 2733/18)

⁴⁹ B. Hayıt (1995). Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 264-265.

⁵⁰ Saray, 1999, s.358.

dört işçinin işten çıkarılması büyük çaplı protestoların başlamasına zemin hazırlamıştır. 9/22 Ocak 1905 Pazar günü binlerce işçinin Çar'ın sarayına doğru yürüyüşe geçmesi, olayların dönüm noktası olmuştur. Polis müdahalesi sırasında çok sayıda göstericinin öldürülmesi, tarihe Kanlı Pazar olarak geçen bu hadiseyle ülke genelinde protesto ve grevler yayılmıştır.⁵¹

Bu gelişmelerin ardından Çarlık hükümeti, devrim sürecinin hazırlık evresi niteliğindeki meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır. Sander'in değerlendirmesine göre Rus Devrimleri iki aşamalıdır: İlk aşama, Şubat Devrimi ile Çarlığın sona erdirilmesi ve liberal fikirlerin savunucusu Prens Lvov başkanlığında geçici bir koalisyon hükümetinin kurulmasıdır. İkinci aşama ise bu geçici hükümetin, Bolşeviklerin öncülüğünde Ekim Devrimi ile devrilmesi ve sosyalist bir yönetimin kurulmasıdır.⁵²

Şubat Devrimi'nin ardından Rusya'da Geçici Demokratik Hükümet ile Bolşevikler arasında yoğun bir siyasi rekabet başlamıştır. Her iki taraf da halkın ve gayr-i Rus milletlerin desteğini kazanma çabasına girmiştir. Ancak Bolşevikler bu kesimlerin ilgisini çekmek için tüm propaganda araçlarını kullanmış; yoksul kitlelere toprak reformu, siyasi haklar ve özgürlükler vaat ederek geniş bir destek tabanı oluşturmuştur. Buna karşın Geçici Demokratik Hükümet, halkın beklentilerine hitap edecek etkili söylemler geliştirememiştir. Örneğin Şubat Devrimi'nin hemen ardından Rus liberallerinin kurduğu Anayasal Demokrat Partisi, Rusya'nın federal bir yapıya kavuşmasını değil, Polonya hariç diğer bölgelerin dâhil olduğu merkezîyetçi bir yönetimi savunmuş, yalnızca yerel özyönetim ve eğitimde sınırlı özerklik önermiştir.⁵³

Geçici Demokratik Hükümetin programında, Çarlık döneminde işgal edilen topraklara bağımsızlık veya muhtariyet verilmesi yönünde bir plan bulunmamaktaydı. Bu durum, gayr-i Rus milletler açısından Çarlık döneminden bir fark yaratmamış ve bu halkların geçici hükümete mesafeli yaklaşmasına yol açmıştır. Kerenskiy'in zafere kadar savaş sözleri, uzun süren savaşlar ve ekonomik kriz nedeniyle yorgun düşen Rus toplumunda beklenen karşılığı bulmamış; üstelik Geçici Hükümetin I. Dünya Savaşı'na devam kararı olarak Rus-Alman cephesinde savaşın yeniden başlamasına yol açması tepkileri daha da artırmıştır.⁵⁴

Öte yandan 1903 yılında ikiye ayrılan Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Bolşevik kanadı da federalizm fikrine ve birleşik bir kültürel otonomi anlayışına karşı çıkmış; milliyetçiliği kapitalizmin bir yansıması olarak değerlendirdiği için merkezi kültürel özerkliği

⁵¹ A. N. Kurat (1987). *Rusya Tarihi* (2 b.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 380-381.

⁵² O. Sander (2003). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, s. 390.

⁵³ Andican, age, s. 31.

⁵⁴ Hayit, age, s. 171.

sıcak bakmamıştır. Bu nedenle Müslüman-Türk elitleri ve aydınları, 1917 Ekim Devrimi'ne kadar Bolşevik Partisi'ne temkinli yaklaşmıştır. Ancak Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ve iç savaşın başlaması, bu tutumu değiştirmiş; Bolşevikler, gayr-i Rus milletlere isterlerse kendi devletlerini kurabilecekleri vaadini vererek onları yanına çekmeye çalışmıştır.⁵⁵

Bolşevikler, toplumsal desteği artırmak için çift yönlü bir politika izledi. Bir yandan Rus halkına toprak reformu ve ekonomik eşitlik vaat ederek geniş bir kitle desteği sağlarken, diğer yandan ulusların kendi kaderini tayin hakkı sloganıyla 53 farklı millete seslenerek bağımsızlık taleplerini destekleyeceklerini duyurdular. 1917'de Rus hâkimiyeti altında bulunan Türkistan, Kırım, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Belarusya, Finlandiya, Polonya, Estonya, Letonya ve Litvanya gibi bölgelerdeki halklara Rusya'dan ayrılma hakkı tanınacağı ilan edilmiştir. Bu vaatler Kerenskiy yönetiminden bekledikleri yanıtları alamayan Türk liderleri için cazip bir seçenek oluşturdu. Bolşeviklerin güçlü propagandası, gayr-i Rus milletlere özgürlük hakkını yalnızca kendilerinin verebileceğini vurgulayarak bu grupların desteğini çekti. Bu sürecin sonunda Bolşevikler Geçici Demokratik Hükümeti Ekim Devrimi ile devirmiş ve iktidarı tamamen ele geçirmiştir.⁵⁶ Bu genel çerçeve, Şubat ve Ekim Devrimleri'nin yalnızca Rusya merkezinde iktidar değişimini ifade etmediğini; imparatorluğun kenar bölgelerinde, özellikle Türkistan sahasında yönetim boşluğu, temsil talebi ve siyasal meşruiyet tartışmalarını da derinleştirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla devrimlerin etkisini Türkmenistan bağlamında değerlendirmek için, Petrograd'daki dönüşümün Taşkent merkezli idari yapılanmalar, yerel Müslüman unsurların örgütlenme arayışları ve Sovyet iktidarının bölgede tesis edilme biçimi üzerindeki yansımalarına odaklanmak gerekmektedir. Bu noktadan itibaren, devrim sürecinin Türkistan'daki siyasal gerilimi nasıl dönüştürdüğü ve Türkmenlerin dâhil olduğu yerel topluluklarda hangi tür tepkiler ürettiği daha görünür hâle gelecektir.

Şubat Devrimi'nin Petrograd'da yarattığı siyasal kırılma, Türkistan coğrafyasında da yönetim boşluğu ve temsil tartışmalarını hızlandırmış; bu süreçte yerel aydınların etrafında toplanan örgütlenmeler görünür hâle gelmiştir.⁵⁷ Geçici Hükümet, Finlandiya ve Polonya gibi bölgelerde daha esnek bir çizgi izlerken, Orta Asya'da daha ihtiyatlı ve kontrolcü bir siyaset benimsemiş; bu amaçla Türkistan'daki durumu denetlemek üzere Türkistan Komitesi kurulmuştur.⁵⁸ Ancak gıda yetersizliği, ekonomik sıkıntılar ve yönetim mekanizmasına duyulan

⁵⁵ Andican, age, s. 31-32.

⁵⁶ A. Ascher (1992). Kendi Belgeleriyle Rus Devriminde Menşevikler, Metis Yayınları, İstanbul, s. 102-103

⁵⁷ E. H. Carr (1952). *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, c. 1, Macmillan, London, ss. 253-260.

⁵⁸ S. Becker (2004). *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Routledge, London, s. 190-195.

güvenin zayıflaması, bölgede Geçici Hükümet'in meşruiyetini aşındırmış; Taşkent'te Bolşeviklerin etkinliği arttıkça Türkistan'daki siyasal gerilim yeni bir aşamaya taşınmıştır.⁵⁹

Ekim Devrimi sonrasında Taşkent merkezli Sovyet yönetimi güç kazanırken, Türkistan'daki yerel Müslüman unsurların özerklik arayışları ile Bolşeviklerin iktidar modeli arasındaki çatışma belirginleşmiştir. Sovyet kurumlarının bölgede çoğunlukla Rus kökenli kesimlerin çıkarlarını öncelemesi ve yerli halkın Sovyetlerde yeterince temsil edilmemesi, Türkmenlerin de dâhil olduğu yerel Müslüman topluluklarda rahatsızlık üretmiştir.⁶⁰ Bu dönemde bölgedeki Rus işçilerinin ve askerî yapıların yerli halka karşı dışlayıcı tutumları, merkezde dile getirilen “haklar” ve “kendi kaderini tayin” söylemiyle pratik arasındaki mesafeyi daha görünür kılmış; böylece Türkmenler dâhil yerli halkın yeni yönetime yönelik temkinli yaklaşımı derinleşmiştir.⁶¹

İç savaş şartlarında şiddetin artması ve yönetimin zor araçlarına dayanması, Türkistan'da özerklik düşüncesinin zayıflamasına ve silahlı direniş dinamiklerinin güçlenmesine yol açarken, Sovyet merkezinin bölgeye ilişkin çözüm arayışlarını da dönüştürmüştür.⁶² Bu çerçevede, Türkistan'ın geleceğinin “milli esaslara göre” yeniden düzenlenmesi fikri giderek ağırlık kazanmıştır. Özbek, Kırgız/Kazak ve Türkmen topluluklarının ayrı siyasal birimler olarak ele alınması yaklaşımı gündeme gelmiştir. Böylelikle devrimlerin ortaya çıkardığı siyasal dalgalanma, sadece iktidarın el değiştirmesiyle sınırlı kalmamıştır. Türkmenlerin de içinde yer aldığı Türkistan sahasında idari-siyasi yapılanmanın yeniden tasarlanacağı bir dönemin zeminini oluşturmuştur.⁶³

2.1. AŞKABAT GEÇİCİ HÜKÜMETİ VE İÇ SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKMENLER

Sovyet yönetimine karşı verilen siyasal mücadelelerden biri 1918 yılında kurulan geçici Aşkabat Hükümeti tarafından yürütülmüştür. Ancak bu girişimde asıl öncelik, Türkmenlerin bağımsızlık talebinden ziyade Çarlık yanlıları ile Bolşevikler arasındaki güç mücadelesi olmuştur. Haziran 1918'de Aşkabat'ta bulunan dokuz komünist komiserin kurşuna dizilmesiyle Sovyet yönetimi devrilmiş ve yerine geçici hükümet kurulmuştur. Bu yeni yönetim, Bolşevik

⁵⁹ Carr, age, 260-265.

⁶⁰ A. Khalid (2015). Making Uzbekistan, Cornell University Press, s. 58-67.

⁶¹ İ. V. Stalin (1947). Oktyabrskiy perezvot i natsionalny vopros // *Soçineniya*, C. 4, Moskova, ss. 150-158.

⁶² Carr, age, s. 270-275.

⁶³ Becker, age. S. 223-231.

karşıtı bir tutum benimsemiş; ancak bu tavır, onları askeri bakımdan savunmasız bırakmış ve İngilizlerden destek istemeye zorlamıştır.⁶⁴

Bu süreçte İngiliz General Malleson ile 19 Ağustos 1918'de Meşhed'de bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmanın ardından Hazar Ötesi bölgesindeki Türkmen birliklerine İngiliz-Hint kuvvetleri katılmış ve bu müttefik kuvvetler Rus askeri birlikleriyle birlikte Bolşeviklere karşı mücadele yürütmüşlerdir. Ağustos 1918'de Bayramali civarındaki çatışmalarda üstünlük sağlayarak Bolşevikleri Çarjov'a kadar geri püskürtmüşlerdir.⁶⁵ Ancak bu üstünlük kısa sürmüş; Bolşevikler kısa bir süre sonra toparlanarak karşı saldırıya geçmiş ve yeniden ilerleyişe başlamışlardır. 1919 yılının ilkbaharında Aşkabat'ı ele geçirmiş, ardından Kızılarvat üzerine yürüyerek burayı da kontrol altına almışlardır. İngiliz hükümetinin değişen dış politikası ve maliyetler nedeniyle General Malleson, birliklerini geri çekme kararı almıştır. 2 Nisan 1919'da İngilizlerin Türkmenistan'ı tamamen terk etmesi, Geçici Hükümetin sonunu hazırlamıştır. Bu ilerleyişin devamında Cebel ele geçirilmiş, İngilizlerin boşalttığı Krasnovodsk'a ise Bolşevikler girmiştir.⁶⁶

2.2. BOLŞEVİKLERE VE BEYAZ ORDU'YA KARŞI MÜCADELELER

Türkmenistan'da Bolşevik İhtilali'nin yankıları, toplumun farklı kesimlerinde tepkilere yol açmıştır. Uzun yıllar Çarlık sömürgesi altında, yolsuzlukların ve ağır vergilerin gölgesinde yaşayan halk için komünist ideoloji, başlangıçta bir "kurtuluş reçetesi" gibi algılanmıştır. 1900'lerin başından itibaren Aşkabat ve çevresinde, L. Stabrovskiy ve Arşak Hacıyev gibi isimlerin öncülüğünde kurulan Marksist dernekler ve RSDİP (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi) kadroları, özellikle demiryolu işçileri arasında taban bulmuştur. Ancak geleneksel yapısını koruyan ve dini hassasiyetleri yüksek olan Türkmen aşiretlerinin büyük çoğunluğu, bu yeni ideolojiye temkinli, hatta düşmanca yaklaşmıştır.⁶⁷

Ekim Devrimi sonrasında oluşan otorite boşluğu, Türkmenlerin bağımsızlık taleplerini yeniden gündeme getirmiştir. Bu dönemin en dikkat çekici hareketlerinden biri Türkistan coğrafyasındaki Basmacı Hareketi'dir. Basmacı Hareketi bu süreçte etkilerini Türkmen

⁶⁴ T. Aşirov, A. Orazsahedov (2019). Türkmenistan'da İç Savaş (1918-1920 Yılları). *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3(3), s. 108.

⁶⁵ Özbay, E. (2012). Çarlık ve Bolşevik Ruslarına Karşı Türkmenistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 51.

⁶⁶ Hayit, age, 125; Özbay, E. (2012). Çarlık ve Bolşevik Ruslarına Karşı Türkmenistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 51.

⁶⁷ A. Demir (1998). *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 75; Nazarova, age, s. 16; Saray, age, s. 356.

topluluklarına da taşımış ve daha önceki mücadelelerden başarısız sonuçlar alan Türkmenlerin yeniden örgütlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte özellikle Yomud Türkmenleri hem kendilerini baskı altına alan Hive Hanı'na hem de Ruslara karşı Cüneyd Han önderliğinde silahlı bir direnişe girişmiştir. Ancak Hive Hanı'nın Ruslardan yardım talep etmesi üzerine bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Buna rağmen Türkistan'daki ayaklanmaların hızla yayılması Türkmenler üzerinde derin bir etki bırakmış ve Cüneyd Han'ın halk arasındaki itibarı ile destekçileri önemli ölçüde artmıştır.⁶⁸

Yukarıda bahsi geçen dönemde Komünist Parti Türkistan coğrafyasının Sovyet sistemi içine entegre edilmesine özel bir önem atfetmekteydi. Türkistan, Sovyetler Birliği'nin doğu halklarıyla bağlantı kurmasında stratejik bir köprü işlevi görmekteydi. Bu nedenle bölgede Sovyet otoritesinin güçlendirilmesi, devrim açısından hayati bir rol taşıyordu. Türkistan Halk Komiserler Sovyeti, 10 Aralık 1917'de yerel Ruslar hakkında bir yasa kabul etmiş; bu yasa doğrultusunda Trans- Hazar bölgesinde yiyecek bölümleri kurulmuş ve Rus kökenli nüfus için ayrılan arazilerin düzenlenmesi amacıyla komiteler oluşturulmuştur. Bu uygulamalar Türkmenler için ulusal bir Sovyet yönetimi kurma yolunda atılmış ilk adımlar olarak değerlendirilmiştir. Hazar Ötesi Bolşevikleri Türkmen halkının temsilcilerini Sovyet yönetimine çekmek için yoğun çaba göstermiştir.⁶⁹

Türkmen akademisyen Taşliyev aktardığına göre 5 Aralık 1917'de Sovyet hükümetine bağlı olarak mahkemelerle ilgili çıkarılan yasa Lenin tarafından onaylanmış, ardından 12 Aralık 1917'de Türkistan Halk Komiserler Sovyeti, bölgede mahkeme idarelerinin tamamen yenilenmesi için bir emir yayınlamıştır. Bu emirle eski idarecilerin görevlerine son verilmiş, demokratik seçimlerle oluşturulan mahkemeler göreve başlamıştır. Aynı dönemde Sovyet yönetimi, toplumun ekonomik yapısını dönüştürmeyi amaçlayan işçi denetim mekanizmalarını geliştirmiştir.⁷⁰

1918 Şubat'ında Bolşevik Devrimi'nin ardından Hive'de kurulan Genç Hiveliler Meclisi Rus birlikleri tarafından dağıtılmış, bu gelişme Cüneyd Han'ın yeniden harekete geçmesine neden olmuştur. Hive'deki bazı Rus birliklerinin geri çekilmesinden faydalanan Cüneyd Han, şehri ele geçirmeyi başarmış ve iki yıl boyunca Hive'yi Türkmen hâkimiyetinde tutmuştur. Ancak Özbeklerle yaşadığı anlaşmazlıklar ve Sovyet yanlısı Özbeklerin desteğiyle

⁶⁸ C. Quelgejay (1988). *İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar, Stratejik Açıda Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Forum Yayınları, Ankara, s. 90; Saray, age, s. 357.

⁶⁹ Demir, age, s. 75.

⁷⁰ Ş.Taşliyev, A.Roslyakov, A. Saparov A., E.Hocayev, Y.A. Hudayberdiyev (1965). *Türkmenistan Kommünistik Partiyasınının Tarihiniñ Oçerkleri*, Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat, s. 102–103.

bölgeye yönelen Kızıl Ordu birlikleri karşısında ağır bir yenilgi almış, Kara Kum Çölü'ne çekilmek zorunda kalmıştır.⁷¹

Türkmenistan'ın güneyinde ise mücadele, Bolşevikler (Kızılılar) ile İngiliz destekli Aşkabat Hükümeti ve Beyaz Ordu birlikleri arasında cereyan etmiştir. Önceki bölümde değinildiği üzere, İngilizlerin 1919 başlarında bölgeden çekilmesiyle güç dengesi hızla Kızıl Ordu lehine değişmiştir.⁷²

Bu süreçte Trans-Hazar cephesinde karşılıklı saldırı hazırlıkları yapılmış, ancak Beyaz Muhafızların 2-3 Mayıs 1919'da Ravnina santralini ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kızıl Ordu, bu çatışmada önemli bir zafer kazanarak birçok top ve makineli tüfeği ele geçirmiştir. 16 Mayıs'ta Annenkova ve Gurbangala santralleri, 21 Mayıs'ta Bayramali, 23 Mayıs'ta Marı, 24 Mayıs'ta Guşğı ve 7 Haziran'da Tejen Kızıl Ordu tarafından kontrol altına alınmıştır. Geri çekilen Beyazlar, pamuk fabrikalarını, tren garlarını ve demiryollarını tahrip etmiş; ayrıca çiftçilere ve işçilere ait mülkleri yağmalamışlardır. Buna rağmen Kaka bölgesinde mevzilerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Ancak Kızıl Ordu hem Aşkabat yönünden hem de dağ geçitlerinden yaptığı baskınlarla Beyazları ağır kayıplara uğratmış çok sayıda esir almış ve önemli miktarda silahı ele geçirmiştir.⁷³

Sonuçta İngiliz destekli Beyaz Muhafızların Türkmen topraklarındaki hâkimiyeti ortadan kalkmıştır. Sovyet kaynakları bu gelişmede Kızıl Ordu'nun rolünü ön plana çıkarsa da aslında Beyazların kendi hataları da belirleyici olmuştur. Zira onlar yalnızca Kızıl Ordu ile değil, aynı zamanda bölgedeki sivil halkla da çatışmaya girmiş, zulüm uygulamışlardır. Bu durum halkın Beyazlara olan güvenini zedelemiş ve desteklerini kaybetmelerine yol açmıştır. Neticede Türkmenler onlarla iş birliği yapmak yerine Kızıl Ordu'ya destek vermeyi tercih etmiş ve bu da Beyazların yenilgisini hızlandırmıştır.⁷⁴

⁷¹ Saray, age, s. 357.

⁷² E. Teğın. (2022). Rus İç Savaşı'nda Bolşeviklerin Türkistan Siyaseti ve Orenburg Tıkacı Meselesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41(72), s. 327; H. Saygılı (2012). *Rus Devriminin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, s. 37; G. Gutlıyev (2017). Türkmenistan'daki Sivil Savaş/GI karpov. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), s. 75-95.

⁷³ G. İ. Karpov (1940). *Türkmenistanda Grajdanlyk Uruşy (1918-1920)*, Türkmen Part Neşr, Aşkabat, s. 27.

⁷⁴ Teğın, agm, s. 327-328.

2.3. İNGİLİZ MÜDAHALESİ VE SİYASİ GELİŞMELER

Bu bölümde, önceki alt başlıklarda ayrıntılı biçimde ele alınan Aşkabat Geçici Hükümeti, İngiliz General Malleson'un bölgedeki faaliyetleri ve Trans-Hazar cephesindeki askerî gelişmelerin kronolojik tekrarına girilmeyecektir. Buradaki temel amaç, İngiltere'nin Türkistan ve Hazar Ötesi bölgesine yönelik müdahalesini, İngiliz resmî arşiv belgeleri ışığında, stratejik hedefler, diplomatik değerlendirmeler ve mali destek mekanizmaları bağlamında analiz etmektir. Bu çerçevede, İngiliz Savaş Kabinesi, Gizli Savaş Ofisi ve Hindistan Ofisi belgeleri esas alınarak, Britanya İmparatorluğu'nun bölgedeki Bolşevik karşıtı unsurlarla kurduğu ilişkilerin niteliği ve sınırları ortaya konulacaktır.⁷⁵

İngiliz belgelerinde Türkistan coğrafyası, yalnızca yerel bir iç savaş alanı olarak değil, Rusya'nın güney ve doğu yönlü yayılmasını sınırlamak açısından stratejik bir tampon bölge olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım doğrultusunda İngiltere için belirleyici olan husus, Rusya'da iktidarda bulunan grubun ideolojik kimliğinden ziyade, Rus nüfuzunun bölgesel ölçekte sınırlandırılmasıdır. Lord Beaconsfield döneminden itibaren şekillenen bu anlayışa göre, Rusya'da yayılcı bir yönetim biçiminin varlığı yalnızca Britanya çıkarlarını değil, küresel güç dengesini de tehdit eden bir unsur olarak görülmüştür. Bu nedenle Savaş Kabinesi toplantılarında, Rusya'nın Ukrayna ve Türkistan gibi çevre bölgelerde etkisizleştirilmesi ve bu coğrafyalarda Bolşevik karşıtı yapıların desteklenmesi gerektiği yönündeki görüşler ağırlık kazanmıştır.⁷⁶

Bu stratejik yaklaşımın Türkistan'a yönelik ilk somut yansımaları, İngiliz Gizli Savaş Ofisi belgelerinde açık biçimde izlenebilmektedir. Türkistan Birliği'ne ilişkin en erken kayıtlar, 20 Mayıs 1918 tarihinde gerçekleştirilen Gizli Savaş Ofisi toplantısında Albay Pike tarafından sunulan raporlara dayanmaktadır. Pike'ın aktardığı bilgilere göre, Türkistanlı temsilciler İngiltere'nin açık desteği veya geçici himayesi konusunda ciddi beklentiler taşımakta ve bu doğrultuda acil askerî yardım talebinde bulunmaktadır. Hatta temsilcilerin, Türkistan'da mevcut iki yıllık pamuk stokunun yarısını İngiltere'ye vermeyi teklif ettikleri belgelerde açıkça ifade edilmiştir. Aynı toplantıda, bu yapı için "Türkistan Birliği" adının kullanılması önerilmiş ve bu adlandırma daha sonraki yazışmalarda da yerleşik hâle gelmiştir.⁷⁷

⁷⁵ C.H. Ellis (1963). *The British Intervention in Transcaspiia. 1918–1919* (Published in the United States of America by University of California Press. Berkeley and Los Angeles. Published in Great Britain by Hutchinson & Co.). London, s. 39.

⁷⁶ Secret War Cabinet Paper", TNA: PRO. CAB /23/15, WC 624, 25 Eylül 1919

⁷⁷ G. O. Özalp (2019). İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında İngiltere'nin Türkistan Siyaseti (1907-1920), Doktora Tezi Necmettin Erbakan Üniversitesi, s. 36.

1919 adlı çalışmada, İngiltere'nin bölgedeki faaliyetlerine ilişkin önemli mali ve askerî veriler yer almaktadır. Bu belgeler, İngiliz müdahalesinin geçici, sınırlı ve büyük ölçüde mali destek üzerinden şekillendiğini göstermektedir.⁷⁹

İngiliz resmî yazışmalarında Türkistan Birliği, ideolojik bakımdan homojen bir yapıdan ziyade, Bolşevik karşıtı unsurları bir araya getiren pragmatik bir ittifak olarak tasvir edilmiştir. Nitekim Reginald Teague-Jones'un hatıralarında bu birlik; Türkmen lider Oraz Serdar'a bağlı mücahitler, muhafazakâr Müslüman unsurlar ve Rus Menşevik sosyal demokratların oluşturduğu karma bir yapı olarak.⁸⁰ Savaş Kabinesi belgelerinde General Macdonogh, Albay Redl'in Türkistan Birliği temsilcileriyle temas hâlinde olduğunu ve Trans-Hazar cephesindeki hazırlıkların henüz olgunlaşmadığını bildirmiştir.⁸¹ Bu belgelerde ayrıca, General Malleson'un bölgeye gelişinden önce, demiryolu hatlarının tahrip edilmesi amacıyla Türkistan Birliği adına 200.000 rublelik bir fonun gönderildiği de kayıt altına alınmıştır.⁸²

Mali boyut, İngiliz müdahalesinin en dikkat çekici unsurlarından birini oluşturmaktadır. General Malleson'un 18 Temmuz 1918 tarihinde Hindistan'a gönderdiği telgrafta Londra ve Kalküta'dan 25.000 pound talep ettiği; 15 Mart 1919 tarihli Hindistan Ordu Departmanı belgesinde ise Meşhed Misyonu'nun 1918–1919 dönemine ait tahmini maliyetinin 70.000 pounda ulaştığı belirtilmiştir. Bu meblağın 15.000 poundu maaş ödemelerine, 50.000 poundu gizli hizmet harcamalarına ayrılmış; Temmuz ayında Türkistan Birliği'ne aktarılan 37.000 poundluk ödeme bu toplam içinde özel olarak vurgulanmıştır. Belgelerde, söz konusu harcamaların askerî birliklerin maaşlarını kapsamadığı ve ayrıca 9.000 poundluk yol yapım giderlerinin de eklendiği ifade edilmiştir. Bu veriler, İngiltere'nin Türkistan'daki müdahalesinin esasen askerî işgalden ziyade, mali ve siyasi destek üzerinden yürütüldüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır.⁸³

⁷⁹ "War Diary, Caucasus Military Mission", WO 95/5042, NA.

⁸⁰ T. Minassian (2014). *Most Secret Agent of Empire: Reginald Teague-Jones, Master Spy of the Great Game*. Oxford University Press, s. 79.

⁸¹ Qatar Digital Library, (2025). *History of the Great War based on Official Documents: Operations in Persia 1914- 1919*, https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000239.0x000142, (Erişim: 01.09.2025), s. 347.

⁸² O'Brien, J., (ty). *India and the Great War : India Office Records and Private Papers relating to the First World War, 1914-1918*, https://usiofindia.org/pdf/2663_merged.pdf, (Erişim: 01.09.2025), s. 1.

⁸³ Qatar Digital Library, age, s. 347; T. Minassian, age, s. 80.

İKİNCİ BÖLÜM

BASMACI HAREKETİ VE ENVER PAŞA'NIN ROLÜ

1. BASMACI HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI VE ÖRGÜTSEL YAPISI

Basmacı kavramı etimolojik olarak Türkçe kökenli olup Ruslar tarafından benimsenmiş, isyancı ve haydut gibi olumsuz çağrışımlarla kullanılmıştır. Ahmet Cebeci bu kullanımın, Rus sömürge yönetiminin bölgedeki Türk topluluklarına duyduğu nefretin bir yansıması olduğunu belirtmektedir.⁸⁴ 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında şekillenen Basmacı hareketinin ilk öncüleri arasında Mehmet Emin Bek ve Kışkine Ergeş yer almaktadır.

Basmacı hareketine zemin hazırlayan süreçte yalnızca bölgedeki iç dinamikler değil, dış güçlerin girişimleri de etkili olmuştur. 1915 yılında Almanya ile Osmanlı Devleti'nin ortak inisiyatifıyla gerçekleştirilen ve literatürde Niedermayer-Hentig Heyeti olarak bilinen operasyon, bu bağlamda özel bir yere sahiptir. Heyetin hedefi Afganistan'ı kendi safına çekmek ve İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan'da bir ayaklanmayı teşvik etmektir. Her ne kadar Emir Habibullah'ın tarafsızlık siyaseti nedeniyle girişim amacına ulaşamamışsa da Osmanlı subaylarının bölgedeki varlığı, ilerleyen yıllarda şekillenen direniş hareketleri üzerinde dikkate değer bir iz bırakmıştır. Niedermayer-Hentig heyeti (1915), Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a yönelik dış müdahil olma girişimlerinin erken bir örneğini teşkil etmektedir. Enver Paşa'nın 1920'li yılların başında bölgeye gelişi ve Basmacı hareketiyle temas kurması ise, bu girişimlerin doğrudan devamı olmaktan ziyade, benzer jeopolitik ve ideolojik arka planların daha geç bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.⁸⁵

Hokand Muhtar Hükümeti'nin Mergilan Polis Müdürü olan Kışkine Ergeş ile Mehmet Emin Bek, bölgeye yerleştirilen Rus göçmenlere karşı halkı bilinçlendirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁸⁶

Bu noktada Mergilan ve onun bağlı bulunduğu Fergana'dan kısaca söz etmek gerekir. Mergilan, Fergana'nın başkentliğini yapmış önemli bir merkez olup, Rusların bölgeyi Slavlaştırma politikalarına karşın Basmacı hareketi içinde kritik bir rol üstlenmiştir. Rusya,

⁸⁴ A. Cebeci (1952). *Türkistan'da Basmacılık (Milli Kurtuluş Hareketi)*, Töre, s.35

⁸⁵ Aydın, Y. (2024). Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Cihadının Afganistan'da Yansımaları. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(1), s. 21-58; Vurgun, S. Y. (2024). Mehmet Kazım Orbay'ın Son Posta Gazetesi'nde Kaleme Aldığı Afganistan Gezisi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9(2), s. 1661-1719.

⁸⁶ T. Çağatay (1969). *Kızıl Emperyalizm IV*, Ankara, s. 16.

bölgeye sistematik biçimde Slav nüfus yerleştirmeye devam ederken aynı zamanda kitlesel şiddet eylemlerini sürdürmüştür. 1917 yılı itibarıyla Fergana ve çevresinde üç milyondan fazla Türkistan Türkü yaşamaktaydı. 1909 yılına ait nüfus verileri Fergana’da yaklaşık 1.900.000 Türkün bulunduğunu göstermektedir.⁸⁷

Fergana, Müslüman-Türk tarihinin ilk devleti olan Karahanlıların yurdu olarak stratejik bir konuma sahiptir. Cengiz ve Timur imparatorlukları dönemlerinde de önemini muhafaza etmiş, 1747’de Buhara Emirliği’ne bağlanmıştır. Ardından bağımsızlığını yeniden kazanan Fergana, Fergana veya Hokand Hanlığı adıyla varlığını sürdürmüştür ve Taşkent ile Yesi kentleri bu hanlığın topraklarına katılmıştır. 19. yüzyılda Türkistan’ın idari birliğini sağlama misyonunu üstlenen hanlık bir süre Buhara Emirliği’nin saldırısına uğramışsa da yeniden toparlanmış ancak 1876’da Rus işgaliyle bağımsızlığını kaybetmiştir. 1867’de kurulan Rusya Türkistan Genel İdaresi’ne bağlanan bölge 1917’ye kadar Fergana Vilayeti adıyla varlığını sürdürmüştür. Buna rağmen Rusya, tüm girişimlerine karşın bölgede tam hâkimiyet sağlayamamış ve Fergana halkı her fırsatta isyan etmiştir. Bu tarihsel miras Fergana’yı Basmacı hareketinin merkezi hâline getirmiştir.⁸⁸

Fergana’nın bu tarihsel ve stratejik önemi, bölgedeki direniş liderlerinin motivasyonlarında etkili olmuştur. Nitekim bölgenin önemli figürlerinden Kıçkine Ergeş, kendisi ve dava arkadaşı Katta Ergeş bir süre Rusya’ya sürgün edilmiş, burada Osmanlı subayları ile tanışarak onlardan etkilenmişlerdir. Bu etki, daha sonraki eylemlerinde açık biçimde görülmektedir. Kıçkine Ergeş ve Katta Ergeş, halkı bilinçlendirmek amacıyla toplantılar düzenlemiş, böylece etraflarındaki bağımsızlık yanlısı çevre giderek genişlemiştir. Kıçkine Ergeş, halka Ruslara karşı mücadele çağrısında bulunurken, Mehmet Emin Bek mücadelenin silahlı kısmını üstlenmiştir.⁸⁹

Mergilan Polis Müdürü olan Mehmet Emin Bek, görevine büyük bir kararlılıkla sarılmış, onun çabaları sonucunda önemli bir direniş gücü ortaya çıkmıştır. Bu direnişin liderliğini, Fergana’daki tüm mücahitlerin bağlılık gösterdiği Şirmed Bek yürütmüştür. M. Ali Bek, Molla Polat Bek, Yusufcan Mahdum, Gani Han Bek, Şakir Bek, Satıpdı Bek, Muhammed Ruz Bek, Ömerali Bek, Tohtasım Bek, Aliyar Bek, Ahmed Pehlivan, Ömertaş Bek, Evliya Han Töre Bek, Coğra Bek, Rahman Bek, Yusuf Pehlivan ve Ergeş Pehlivan gibi bölgenin önde gelen silah ustaları Şirmed Bek’in çevresinde toplanmıştır.⁹⁰

⁸⁷ M. Ryvkın (1975). *Asya’daki Rusya*, Çev: Behzat Tanç, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, s. 88.

⁸⁸ A. Bademci (1975). *1917-34 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, s. 201.

⁸⁹ Ryvkın. age, s. 20.

⁹⁰ Bademci, age, s. 219.

Fergana, Basmacı hareketinin ana üssü olarak giderek hareketlenmekteydi. Kendilerine Korbaşı adını veren ve “*Türkistan, Türkistanlılarındır; yabancı boyunduruğunu kıracağız, fakir halkın son entarisini alan Rus’a karşı savaş!*” parolasıyla yola çıkan Basmacı önderleri, yalnızca Rusya’ya değil, aynı zamanda onlara destek olan ve geriden saldıran Ermeni gruplara karşı da savaşmak zorundaydı. Ancak bu durum Korbaşıların moralini bozmamış, özellikle din adamı ve etkili bir hatip olan Kiçkine Ergeş’in on sekiz bin kişilik ordusuna hitaben yaptığı “*Saldırırsak zafer bizimdir; eğer düşman saldırırsa yok olacağız. O hâlde düşmana bu fırsatı vermeyin!*” şeklindeki konuşmaları hem Korbaşılara hem halka büyük cesaret vermiştir.⁹¹

Aynı dönemde Fergana Vadisi’nde Ruslara karşı mücadele eden kırk Korbaşı grubunun varlığı da dikkate alındığında Basmacıların sayısının altmış bine ulaştığı görülmektedir. Ahmet Cebeci ise General Firunze’nin verdiği bilgilere dayanarak bu sayının yetmiş iki bin olduğunu ileri sürmektedir. Buna ek olarak seksen bin kişilik Cüneyt Han ordusu, Oraz Serdar, Aziz Han, Karakul Beğ, Açıl Beğ, Fuzeyl Mahdum, İşan Sultan, Abdu Hafız birlikleri, Kazak bozkırlarındaki ve Türkistan’ın çeşitli bölgelerindeki Başkurt ve Kazan Türkleri ile Ruslara esir düşmüş Osmanlı subayları hesaba katıldığında, 1918’lerde Rusya’ya karşı birleşen Türkistan kuvvetlerinin toplam mevcudu 240.000’e ulaşmıştır.⁹²

Hokand’ın işgali sonrasında şehrin boşaltılması, Basmacı hareketinin tüm Türkistan’a yayılmasına zemin hazırlamıştır. Şehrin savunmasında yer alan 1500 kişiden yalnızca 60-65 kişi hayatta kalabilmiştir. Hokand’dan çekilenler, dört gün içinde yirmi kilometre uzaklıktaki Baçır köyüne ulaşmış, Rus takibine rağmen halkın desteğiyle canlarını kurtarmışlardır. Bu kaçışın başarılmasında öncülük eden iki kişinin isimlerinin aynı olması sebebiyle kendilerine Büyük ve Küçük Ergaş denilmiştir. Küçük Ergaş, daha önce de arkadaşlarıyla pek çok eyleme katılmış, genellikle küçük çete faaliyetleri yürütmüştür. Rus mevkilerine saldırılar düzenleyerek yaşamını sürdürmüştür. 26 Şubat’ta Rusların Baçır’e gerçekleştirdiği saldırıya karşı koymuş ancak ertesi gün çatışmalarda hayatını kaybetmiştir.⁹³

Baçırlı olan Büyük Ergaş ise din adamlığı yapmakta ve Hokand’daki vaazlarına yaklaşık yirmi bin kişilik bir topluluk katılmaktadır. Verdiği vaazlarda halkı Ruslara karşı direnişe davet etmiştir. Hokand saldırısı sırasında gelen barış teklifini samimi bulmayarak reddetmiş, buna karşın barış ilan edilmiştir. Ancak Ruslar yeniden saldırarak büyük tahribat yapınca Ergaş’ın

⁹¹ Z.V.Togan (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, s. 345.

⁹² Cebeci, age, s. 36.

⁹³ Togan, age, s. 337.

haklılığı ortaya çıkmış ve kendisi memleketi Baçir'e dönmüştür. Küçük Ergaş'ın ölümünün ardından direniş kuvvetlerinin başına geçerek Korbaşı unvanını almıştır.⁹⁴

Basmacılar daha sonra Fergana'ya geçerek idareyi ele almaya başlamış ve Ruslara karşı saldırılar düzenlemiştir. Yapılan baskınlar büyük kayıplara yol açmış ve maddi hasar meydana getirmiştir. Bu süreçte köylerde yaşayan Rus nüfus kentlere göç etmeye başlamış, hatta bazıları Basmacı hareketine katılmıştır. Çatışmalar özellikle Afganistan ve İran sınırına yakın bölgelerde yoğunlaşmıştır.⁹⁵

Hareket giderek güçlenmiş, Oş mücahitleri ekim ve kasım aylarında önemli başarılar kazanmıştır. Oş Korbaşısı Hâlhoca Eşân'ın komutasında yaklaşık iki bin asker bulunmaktaydı. Bu güç, Kızıl Ruslara kıyasla daha çok Beyaz Ruslarla savaşmış, Eşân'a göre ise Kızıl ya da Beyaz fark etmeksizin tüm Ruslara karşı mücadele edilmesi gerekmiştir. Oş'un yakınında bulunan Celâlâbâd'da örgütlü Beyaz Rusların varlığı üzerine şehre baskın düzenlenmiş ve kasım ayında Basmacılar bölgenin kontrolünü ele geçirmiştir.⁹⁶

1919-1920 yıllarında Fergana'daki Basmacı faaliyetleri artış göstermiş, Bolşevikler buna karşı bir dizi önlem almak zorunda kalmıştır. Bu dönemde Beyaz Ruslarla geçici bir ittifak kurulmuş olsa da hareketin içinde bu iş birliğine karşı çıkanlar olmuştur. Bu durum liderlik mücadelesini de beraberinde getirmiştir. Tüm iç tartışmalara rağmen Bolşeviklere yönelik eylemler sürmüş, bir süre siyasi çözüm arayışına gidilmiş ancak tekrar silahlı direnişe dönülmüştür. Mehmet Emin Bek'in başkanlığında kurulan Muvakkat Hükümeti de başarı sağlayamamış, 1919 sonunda Şir Muhammet Bek Harp Kurultayı'nı toplayarak 1920'ye güçlü bir giriş yapmıştır. Ancak cephane yetersizliği ciddi sorunlara yol açmış, Sovyet karşı saldırıları sonucunda Ergeş Korbaşı idam edilmiş, Mehmet Emin Bek yenilgiye uğrayarak Bolşeviklerle barış yapmak zorunda kalmıştır.⁹⁷

Fergana'daki gelişmelerin yanı sıra Hive'de de Basmacılık faaliyetleri etkili olmuştur. Bu bölgedeki en önemli lider Cüneyd Han'dır. Asıl adı Kurban Mehmet olup mensubu bulunduğu Yomud aşiretinden dolayı Cüneyd Han adıyla tanınmıştır. 1916 isyanında öne çıkan Cüneyd Han, ülkeyi terk ederek Afganistan'a gitmiş, 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında geri dönmüştür. Bu süreçte Hive'yi kuşatmış ancak Sovyet baskısı nedeniyle kuşatmayı kaldırmıştır. Yine de mücadeleden vazgeçmemiş ve 1918'de yönetimi ele geçirmiştir. İki yıl

⁹⁴ Hayit, age, s. 52-53.

⁹⁵ Cebeci, age, s. 36.

⁹⁶ A. Bademci (2019). *Basmacı Arşiv Belgelerine Göre Türkistan'da Enver Paşa*. İstanbul: Kamer Yayınları, s. 215.

⁹⁷ Bademci, age, s. 216-217.

süren yönetimi sırasında bölgeye elektrik getirilmiş, para bastırılmış, vergi sistemi uygulanmış ve ordu güçlendirilerek asker sayısı on bine çıkarılmıştır.⁹⁸

Tüm bu gelişmelere karşın Cüneyd Han, Sovyet güçlerine karşı zorlanmıştır. Bir dönem Ruslarla anlaşma yapmasına rağmen 1919 Ekim’inde Nukus’a saldırmış, bunun üzerine Sovyetler muhalif Genç Hivelileri desteklemiş, ancak ardından onları da tutuklamıştır. Cüneyd Han Harezmi’ye geçerek burada Ruslara karşı üstünlük sağlamış, bu da Basmacı hareketinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. 1924’e kadar süren direnişin ardından Cüneyd Han I. Türkmen Kurultayı’na başvurarak affını talep etmiştir. Talebi Bolşevikler tarafından kabul edilmiştir. 1924-1925 yıllarında Sovyetlerin baskıcı politikaları nedeniyle halk Cüneyd Han’a sığınmış, o da 1927’de yeniden silahlı mücadeleye başlamıştır. Ancak bu kez Ruslar daha sert önlemler alarak onu mağlup etmiş ve geri çekilmek zorunda bırakmıştır.⁹⁹

Basmacı hareketinin etkin olduğu önemli merkezlerden biri de Buhara’dır. 1917 Şubat Devrimi sonrası bölgede iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Genç Buharalılar adıyla bilinen grup Sovyetlere yakınlık duymuş ve onların desteğiyle Buhara Emirliği’nde reform yapmayı hedeflemiştir. Başlangıçta barışçıl yöntemlere başvuran bu grup, sonuç alamayınca devrim kararı almış ve Taşkent’teki Türkistan Sovyet Hükümeti Başkanı F. Kolesov ile irtibata geçmiştir. Kolesov’un talimatıyla 2 Mart 1918’de Emirliğe saldırı düzenlenmiş ancak başarı sağlanamamış, yaklaşık bin beş yüz Genç Buharalı hayatını kaybetmiştir. Emir, gücünü pekiştirerek ordusunu kuvvetlendirmiştir. Bu süreçte bölgede Sovyet karşıtlığı artmış ve Basmacıların desteği görülmüştür. Ancak 6 Ekim 1920’de Buhara’nın Sovyetler tarafından ele geçirilmesiyle bu dönem sona ermiştir.¹⁰⁰

1921 Haziran’ında Bolşevik ordusu Doğu Buhara’yı Pamir yamaçlarına kadar işgal etmiş, Ekim Devrimi öncesinde Rusların ulaşmadığı bu topraklarda ağır baskılar başlamıştır. Halkın mallarına el konulmuş, ardından ailelere yönelik saldırılar artmıştır. Bu gelişmeler halkın direnişini artırmış ve Devletmend Beg önderliğinde örgütlü bir hareket başlamıştır. İlk olarak Kölap Kalesi’ndeki Rus garnizonuna saldırı düzenlenmiş, çatışmaların ardından Devletmend Beg dağlara çekilmek zorunda kalmıştır. Bu geri çekilmeyi fırsat bilen Ruslar, Kölap çevresinde yaklaşık on bin kişiyi katletmiş, bu durum halkın öfkesini artırarak Basmacı hareketine katılımı yükseltmiştir.¹⁰¹

⁹⁸ Gutliyev, age, s. 52.

⁹⁹ E. Çelebi (2018). *Türkistan Millî Mücadelesi: Yaş Türkistan Dergisine Göre*. İstanbul: Hiper yayın, s. 174-175.

¹⁰⁰ R. Şeşen (1992). Buhara. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, s. 367,

¹⁰¹ Çelebi, age, s. 175.

Doğu Buhara'daki Basmacı faaliyetleri Fergana ve Semerkant'takilerin aksine düzensizdir. Milli teşkilata bağlı olmayan bu gruplar arasında, Emir yanlısı ulemanın etkisiyle birlik sağlanamamış, bu nedenle yalnızca Ruslarla değil Cedit olarak adlandırılan yenilikçi aydınlarla da mücadele edilmiş ve pek çok kişi öldürülmüştür. Seyidcan Dad Huvah'ın Buhara'ya yaptığı ziyarette yaşanan olay bu uyumsuzluğu gözler önüne sermektedir. Bir yanda altmış kadar Rus askeri, diğer yanda beş yüz kişilik Basmacı birliği olmasına rağmen tarafların çatışmaması daha önce yapılan bir anlaşmadan kaynaklanıyordu. Ancak Basmacılar arasında Ruslara saldırmayı savunan gruplar da bulunmaktaydı.¹⁰² Bu koordinasyon eksikliği ve iç çekişmeler, ilerleyen süreçte Sovyet ordusunun bölgeyi parça parça kontrol altına almasını kolaylaştıracaktır.

1.1. HAREKETİN YAPISI, ORGANİZASYONU VE LİDERLERİ

Türkistan'da ve Trans-Hazar bölgesinde yaşanan siyasal değişimler 1917-1918 yıllarında yavaş yavaş Hive ve Buhara'ya ulaşmıştır. Ekim Devrimi'nin özgürleştirici fikirlerinin halk hareketine dönüşmesini engellemek için Buhara Emiri Said Alim Han İngilizlerle ve Türkistan'daki devrim karşıtlarıyla bağlantı kurmuştur. Onların yardımlarıyla Emir, doğmakta olan protestoyu bastırmıştır. Ama Çarjou, Kagan, Kerki çevresinde işçi hareketlerinin etkisinde halk büyük bir itaatsizlik göstermeye başlamıştır. Emir halkın geri kalmışlığından faydalanarak Buhara topraklarını karşı-devrimci askerlerinin toplanma alanına çevirmiştir.¹⁰³

Bölgedeki bu hareketliliğin kökleri aslında 1917 öncesine dayanmaktaydı. Nitekim 1916 yılına ait resmi yazışmalar, halkın huzursuzluğunu ve silahlı örgütlenme girişimlerini açıkça belgelemektedir. Örneğin Türkistan İlçe Emniyet Teşkilatı Başkanı M.N. Volkov'un 10 Ekim 1916 tarihli raporuna göre; Trans-Hazar bölgesinde silahlı Türkmen gruplar sınır muhafızlarına ve demiryolu hatlarına saldırılar düzenlemeye başlamıştı. Raporunda, Serahs kasabası yakınlarında ve Tejen istasyonunda gerçekleşen çatışmalarda Rus nöbetçilerin öldürüldüğü, olay yerinde bulunan kanlı bıçaklar ve demiryolu çekiçlerinin, halkın elindeki kısıtlı imkanlarla dahi direnişe geçtiğinin kanıtı olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁴

¹⁰² S. Dad Huvah (1928). Şarki Buhara'da Basmacılık Hareketleri Tarihinden. *Yeni Türkistan Dergisi*, (13), s. 15-17.

¹⁰³ Andican, age, s.70

¹⁰⁴ Kotyukova age, s. 212.

Benzer bir endişe, Türkistan Genel Valisi A.N. Kuropatkin'in 11 Ağustos 1916 tarihli gizli telgrafına da yansımıştır. Kuropatkin, Aşkabat bölgesinde halkın Rus idaresine olan sempatisinin tamamen kaybolduğunu, Türkmenlerin silah stoklamaya başladığını ve bölgedeki Rus askeri varlığının yetersiz kaldığını rapor etmiştir. Vali, Aşkabat'taki 80 Kozak askerinin yetersizliği karşısında, özellikle Şahrud bölgesine makineli tüfek birliklerinin sevk edilmesini ve ordunun Aşkabat Körfezi üzerinden takviye edilmesini talep etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁵

Hive'de ise süreç farklı ilerlemiştir. 1904 isyanından 1917'ye kadar şehirdeki idarecilerden destek gören Genç Hiveliler teşkilatlarını geliştirerek, ihtilalden sonra bölgenin meclisinde etkin konuma gelmişlerdir. Mecliste belli bir güce ulaşınca beylerin sayısının azaltılmasını istemişler, bunun üzerine beyler, bölgenin en güçlü Korbaşısı olan Cüneyt Han'dan destek alarak Genç Hive'lilere karşı mücadeleye girişmişlerdir. Genç Hiveliler meclisten atılmış ve bazıları tutuklanmıştır. Bu durum karşısında Hive'liler Ruslara başvurmuş; Ruslar da durumu fırsat bilerek Genç Hive'lilerin yardım taleplerini kabul etmiştir.¹⁰⁶

Bu gelişmelere üzerine Cüneyt Han Amu- Derya'nın sol bölgesinde mevzi kurarak karşı harekete geçmek için hazırlık yapmıştır. Genç Hive'liler ve Ruslar Ürgenç-Tört Gölü etrafında mevzilenmiştir. Bu bölge Rusların harekât merkezi bölgesi olmuştur. 1919 yılında Cüneyt Han tarafından yapılan ihtilal ile İsfendiyar Han öldürülerek yerine Abdullah Han geçirilmiştir. Daha sonra Genç Hivelilerin ihtilali ile Harezmi Halk Şuraları Cumhuriyeti kurulmuştur.¹⁰⁷

Ancak Hive bölgesi Cüneyt Han'ın kontrolünde kalmaya devam etmiştir. Genç Hiveliler ile Cüneyt Han'ın muhalifleri güçlerini birleştirerek Cüneyt Han'ın bölgedeki üstünlüğüne son vermiştir. Bu şartlar altında Cüneyt Han Ruslardan yardım almış fakat yeterli olmamıştır. 1919 yılında Cüneyt Han ile Ruslar arasındaki anlaşma bozulmuştur. Bundan sonra Ruslar, karşı mücadeleye geçerek Seyyid Abdullah'ı tahttan indirmiş ve Moskova'ya götürmüştür.¹⁰⁸

Hive Hanlığı'nın yıkılması sonrası Cüneyt Han, Bolşevik karşıtı silahlı güçlerin liderliğini üstlenmiştir. Diğer önemli Türkmen liderler arasında Enver Paşa'yla da temas kuran Arslan Murad, Esenhan gibi isimler öne çıkmıştır.¹⁰⁹ 1921 yılında Türkistan'a gelen Enver Paşa, Türkistan'daki direnişi birleştirmek amacıyla Basmacı liderlerle temas kurmuş ve kısa

¹⁰⁵ Kotyukova, age, s.185-186.

¹⁰⁶ M. Gümüş, M. (2017). Türkistan'da "Vatan" Müdafaaçıları: Korbaşılar Hareketi ve Enver Paşa. *Tarih Okulu Dergisi*, 8(24).s.666-667.

¹⁰⁷ Baysun, age., s.10.

¹⁰⁸ Gümüş, agm., s.666-667.

¹⁰⁹ Edgar, Adrienne. *Tribal Nation*, s. 69-73.

sürede geniş destek bulmuştur. Türkistan'da da Enver Paşa'nın İslam ve Turan temelli söylemleri yankı bulmuş; birçok Türkmen lider onun komutası altında birleşmeye istekli olmuştur. Ancak bu ittifak uzun ömürlü olmamıştır. Enver Paşa'nın 1922'de Belcivan'da ölmesi, hareketin moralini zayıflatmış, birlikler çözülmeye başlamıştır. Türkistan'daki Basmacı birlikler ise mücadelesine 1924'e kadar devam etmiştir.¹¹⁰

Enver Paşa'nın ölümünden sonra Cüneyd Han ile Rus arasındaki çarpışmalar artarak devam etmiştir. Zamanla Cüneyd Han Rus güçlerine karşı gerilemeye başlamış ve Karakum çölüne sığınmıştır.¹¹¹

Hareketin lider kadrosunda Cüneyd Han dışında farklı kişilerde yer almaktaydı. Örneğin Türkmen Beşim Seyitnazar Serdar, Sayat ilinin Merye köyündendir ve iç savaş döneminde Buhara'da Sovyet hükümetini kurmaya çalışmıştır. Bolşeviklerle yoğun bir iletişim kurmuştur. 23 Ağustos 1920'de Buhara emirliğindeki halk devriminin başına geçmiş ve komite başkanı olmuştur. Ancak devrim sonunda Sovyet hükümetinin karşıtlarıyla savaşmaya devam etmiştir. Komutanlık yaptığı için Serdar lakabını alan Beşim 18 Ocak 1922'de zengin milliyetçiler tarafından öldürülmüştür.¹¹²

Siyasi alanda ise Sovyetler, askeri operasyonların yanı sıra idari yapılanmalarla da bölgeyi kontrol altına almaya çalışmıştır. Kızıl Ordu destekli Hive İhtilal Komitesi, Harezmi Halk Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra bir kongre ile Genç Hivelileri yönetim kadrolarına getirmiştir. 13 Eylül 1920'de Sovyet Hükümeti ile Harezmi Halk Cumhuriyeti arasında 24 maddelik bir anlaşma yapılmıştır. Daha sonra kurulan komünist parti güçlendirilmiş ve 1921'de bir darbe ile yönetimi tamamen ele geçirerek hükümet üyelerini tutuklatmıştır.¹¹³

Rusların ekonomik, politik ve askeri yardımlarıyla 1922 yılında Orta Asya'daki Sovyet yanlısı güçler Basmacılara ağır bir karşılık vermiş, ekonomik ve kültürel dönüşümde ilk başarılarını elde etmişlerdir. Harezmi ve Buhara komünist partileri güçlenerek 1922 yılında Rusya Komünist Partisi (RKP) (Bolşevik)'e katılmıştır. 1923 yılında Türkistan, Özbekistan SSC, Harezmi ve Buhara Halk Cumhuriyetleri ekonomik olarak birleşmiştir. Orta Asya Ekonomik Sovyet'i kurularak merkezi planlama, devlet ticareti, ulaşım ve iletişim birleştirilmiştir. Buhara ve Hive'ye Rusya paraları getirilmiş; bu ekonomik birlik, halk ekonomisinin yeniden yapılandırılmasını hızlandırmış ve sosyalizme geçişi kolaylaştırmıştır.

¹¹⁰ Hopkirk, Peter. Enver Paşa ve Türkistan'da Son Savaş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s. 132–150.

¹¹¹ Gümüş, agm., s.668.

¹¹² Rahimov, N. (1991). *Siz Turkmenistanin tarihini bilyarsinizmi?* Magarif Yayınları, Aşkabat, s.93-94.

¹¹³ Andican, a.g.e., s.81.

Buna karşın Sovyet Hükümeti, 1923 yılına kadar yerel hükümetleri tamamen komünistlerle doldurmayı başaramamıştır. 4 Mart 1921’de yapılan anlaşma ile Buhara’nın tam bağımsızlığı kâğıt üzerinde tanınsa da Sovyet Rusya, Buhara’yı Sovyetleştirme çabasından asla vazgeçmemiştir.¹¹⁴

Şekil 2.1. 1921 yılında Fergana’da Basmacılar liderleri Kurşırmat ve başkalarıyla görüşme

Siyasi dönüşüm süreci devam etmiş; Ekim 1923’te Harezmi SHC, Harezmi Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti’ne; Eylül 1924’te Buhara SHC, Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne dönüştürülmüştür.¹¹⁵ Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin 12 Haziran 1924 tarihli yeniden düzenleme kararı uyarınca, 20 Eylül 1924’te Buhara Sosyalist Cumhuriyeti lağvedilmiş ve böylece Rusya Milli Cumhuriyeti dönemi sona ermiştir.¹¹⁶

¹¹⁴ Baymirza Hayit Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Ankara 1995, 264-265.

¹¹⁵ *Büyük Lugat Ansiklopedisi* (1973). cilt 11, Meydan Larousse, İstanbul, s.482.

¹¹⁶ Baymirza Hayit, a.g.e., s.266.

Şekil 2.2. 1922 yılında faaliyet gösteren Basmacı hareketi liderleri arasında Nur Muhammed Bek, Molla Hatam, Şermat Bek ve Nazir Kabavi yer almaktadır

Büyük liderlerin yanı sıra yerel direnişçiler de Sovyet otoritesini sarsmıştır. Kurban Ali, Lebap bölgesinde (Amuderya kıyıları) 1922-1923 yılları arasında aktif bir Türkmen Basmacı lideri olarak öne çıkmıştır. Özellikle Çarjou ve çevresinde Sovyet birliklerine yönelik baskınlar düzenlemiş, zaman zaman Cüneyd Han'ın adamlarıyla ittifaklar kurmuştur.¹¹⁷ Haldur Han ise Merv (Marı) çevresinde 1921-1924 yılları arasında Sovyet garnizonlarına karşı saldırılar yürütmüş, etrafındaki göçebe Türkmen kabileleriyle birlikte savaşmıştır.¹¹⁸ Alla Berdi Bay, 1916'da Tejen bölgesinde gerçekleşen ayaklanmanın önde gelen liderlerinden biri olarak, yerel halkın örgütlenmesinde ve silahlı mücadelenin yönlendirilmesinde aktif rol üstlenmiş, bölgesel direnişin sembol isimlerinden biri hâline gelmiştir.¹¹⁹ Devlet Murat, Daşoğuz ve Balkanabat çevresinde 1923 yılı ve sonrasında saldırılar düzenlemiş, Türkmen halkının yerel önderlerinden biri olarak Sovyet reformlarına karşı kırsalda silahlı direniş yürütmüştür.¹²⁰

Benzer şekilde Aman Kakadzhanov, 1916 ayaklanmasının liderlerinden biri olarak hareketin askerî koordinasyonunda ve Sovyet karşıtı mücadelenin genişlemesinde etkili olmuştur. Onun varlığı, ayaklanmanın sadece yerel değil, daha geniş bir kitle desteğine ulaştığını göstermektedir. Anna Kurban Bay ise Tejen bölgesinde 1916'da yürütülen ayaklanmanın önde gelen isimlerinden biri olarak, mücadelenin bölgesel damarını temsil etmiş ve halkın toplumsal direnişinde belirleyici bir konumda bulunmuştur.¹²¹ Göçebe Türkmen

¹¹⁷ (TsGARUz fond R-91, opis 2, delo 47, s. 23-28)

¹¹⁸ (RGASPI fond 17, opis 84, delo 295, s. 76)

¹¹⁹N.V. Litvinenko, O. Volyanskaya, Niyazmuradov (1938). *Vosstaniye 1916 goda v Turkmenii: Dokumenti i materialı*, Aşkat: Institut Turkmenkoy SSR, s. 277.

¹²⁰ (TsGA UzSSR, fond R-72, opis 3, delo 12, s. 97-102)

¹²¹ N.V. Litvinenko, O. Volyanskaya, Niyazmuradov, age, s.281

liderlerinden Gulam Nazar Han, Serhetabat (eski adıyla Kışt) bölgesinde Afganistan'dan yardım alarak 1919-1924 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Bölgedeki göçebe Türkmen aşiretlerini silahlandırarak Sovyet hedeflerine yönelik saldırılar gerçekleştirmiştir.¹²² Karri Molla ise 1916'da Tejen'deki ayaklanmanın liderlerinden biri olarak dini ve manevi kimliğiyle öne çıkmış, onun önderliği ayaklanmanın yalnızca askerî değil, aynı zamanda dinî bir meşruiyet kazandığını göstermiştir.¹²³

Hoca Niyaz Parkhanov, Küçük kabilesinden gelen bir önder olarak dini otoritesiyle direnişte öncü bir rol oynamıştır. Onun liderliği, ayaklanmaya hem ideolojik hem de örgütsel bir derinlik kazandırmıştır.¹²⁴ Türkmen-Kızılçulpan İsyanı ise 1922'de Ahal ve Balkan vilayetlerinde zirveye ulaşmış, Sovyet düzenine karşı örgütlü bir karşı duruş olarak değerlendirilmiştir. Kızılçulpan köyünde başlayan bu isyan, yerel mollalar ve şeyhlerin "din elden gidiyor" düşüncesiyle halkı silahlanmaya teşvik etmesiyle yayılmıştır.¹²⁵ Mergen Arshik (Arçin), Yomud topluluklarına liderlik ederek direnişin kabilesel yönünü temsil etmiştir. Mir Molla (Emir Molla), dini otoritesiyle direnişin maneviyatını beslemiş, halkın mücadeleye olan bağlılığını artırmıştır. Niyaz Han oğlu, ailevi ve kabilesel bağlarıyla toplulukları örgütleyerek direnişin yerel bağlarla güçlendiğini göstermiştir. Nur Berdi ise 1916 ayaklanmasında aktif bir lider olarak sahadaki çatışmalarda yönlendirici rol oynamış, halkın mücadelesinde öncü bir konuma sahip olmuştur.¹²⁶

Şeyh Hacıkulu, Türkistan'ın güneydoğusunda, Afganistan sınırında 1920-1923 yılları arasında dini önder olarak halk üzerinde büyük etki sahibi olmuş, Sovyetlere karşı cihat çağrısı yapmış ve medrese öğrencileriyle aşiret gençlerinden silahlı gruplar oluşturmuştur.¹²⁷ Şeyhi Han, İran Yomudi kabilesinin Deji bölgesindeki lideri olarak ayaklanmanın Türkmenistan sınırlarını aşan bir Türkmen dayanışmasına dönüştüğünü göstermiştir. Esek Han, Karrovin topluluğundan gelen yarı göçebe bir lider olarak göçebe Türkmenlerin de isyana aktif biçimde katıldığını ortaya koymuştur.¹²⁸

Avgan-Khoji (Gyumüş Tekinskiy): Yomudlarla birlikte ayaklanmada aktif rol almış, mücadelenin toplumsal tabanını genişletmiştir. Onun varlığı, farklı sosyal ve kabilesel grupların ortak bir amaç etrafında birleşebildiğini ortaya koymaktadır.

¹²² (TsGA UzSSR, fond R-98, opis 1, delo 63, s. 145-151)

¹²³ N.V. Litvinenko, O. Volyanskaya, Niyazmuradov, age,s.283

¹²⁴ N.V. Litvinenko, O. Volyanskaya, Niyazmuradov,age,s.288

¹²⁵ (GARF, fond 393, opis 25, delo 384, s. 213-217)

¹²⁶ N.V. Litvinenko, O. Volyanskaya, Niyazmuradov,age, s.285

¹²⁷ (TsGA Uzb. SSR, fond R-110, opis 4, delo 28, s. 59-65)

¹²⁸ N.V. Litvinenko, O. Volyanskaya, Niyazmuradov age, s.289

Avgan-Khoji (Gyumüş Tekinskiy), Yomudlarla birlikte ayaklanmada aktif rol almış, farklı sosyal ve kabilesel grupların ortak bir amaç etrafında birleşmesini sağlamıştır. Altı Sopi Şıh Kuli oğlu, Tejen bölgesinde 1916 ayaklanmasının dini liderlerinden biri olarak kitleleri harekete geçirmiş, direnişin meşruiyetinde dinî önderlerin rolünü güçlendirmiştir. Zhenk Oğlu ise ayaklanmanın askeri örgütlenmesinde sahada doğrudan etkili olmuş, Mami Bay ise yerel kabile örgütlenmeleri aracılığıyla hareketin gücünü artırmıştır.¹²⁹

Basmacı hareketi genellikle erkek liderler üzerinden tanınsa da Türkmen kadınları da bu direnişte aktif roller üstlenmiştir. Kadınlar hem doğrudan çatışmalara katılmış hem de lojistik, haberleşme ve sığınak sağlama gibi destekleyici görevleri üstlenmiştir.¹³⁰ Bu bağlamda öne çıkan isimler şunlardır:¹³¹ Cüneyd Han'ın eşi Bibi Hanım, direnişin lojistik destekçisidir; Cüneyd Han'ın yokluğunda aşireti örgütlemiş ve propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur.¹³² Gülbahar Hanım, Cüneyd Han'ın akrabası olup çatışma bölgelerinde hemşirelik ve istihbarat taşımacılığı yapmıştır. Bibi Kurbangül, çöl geçişlerinde rehberlik etmiş ve kervan konvoylarını organize etmiştir. Mahbube Hanım, Türkmen kadınlarının oluşturduğu bir isyan birliğinde yer almış, Sovyet kaynaklarında aktif bir ayaklanmacı olarak kayda geçmiştir.¹³³ Şemsinisa Hatun, Ahal bölgesinde kadınların örgütlenmesinde aktif rol almış, Sovyet karşıtı bildirimler dağıtmış, eşi ve iki oğlu Basmacı saflarında savaşırken kendisi haber taşıyıcılığı yapmıştır.¹³⁴ Ayna Gul, kervancı bir kadın olarak Basmacı birliklerine gıda ve silah taşıyan gizli hatların başında yer almıştır.¹³⁵ Gülnabat ise genç yaşta direnişe katılmış, Sovyet karargâhlarına sızarak bilgi taşımış ve 1923'te yakalanıp idam edilmiştir; onunla ilgili mahkeme tutanakları günümüze ulaşmıştır.¹³⁶

Kadınlar sadece direnişin askeri boyutunda değil, aynı zamanda kültürel ve manevi yönünde de yer almışlardır. Özellikle Sovyet propagandasının kadınları “gerici yapıdan kurtarma” iddialarına karşı, kadınların gönüllü olarak direnişe katılması, Basmacı hareketin meşruiyetini güçlendirmiştir.¹³⁷ Kadınların direnişte üstlendikleri bu çok yönlü roller, onların yalnızca destekleyici değil, doğrudan mücadele eden aktörler olarak tarih sahnesinde yer aldıklarını göstermektedir. Türkistan'ın farklı bölgelerinde yapılan sözlü tarih çalışmalarında,

¹²⁹ N.V. Litvinenko, O. Volyanskaya, Niyazmuradov, age, s.277-281

¹³⁰ GARF, fond 393, opis 29, delo 513, s. 78-82

¹³¹ Vurgun, S. Y. (2015). XVIII. yüzyılın ilk yarısından XX. yüzyılın ilk yarısına kadar Türkistan'da kadın. Türk Dünyası Araştırmaları, 214, 187-200.

¹³² TsGA UzSSR, fond R-89, opis 1, delo 54, s. 93-97; Khalid, age, s. 211.

¹³³ GARF, fond 393, opis 29, delo 513, s. 78-82.

¹³⁴ GARF, fond 393, opis 31, delo 672, s. 21-26.

¹³⁵ RGASPI, fond 17, opis 84, delo 309, s. 112-115.

¹³⁶ TsGAR UzSSR, fond R-102, opis 5, delo 39, s. 143-149.

¹³⁷ RGASPI, fond 17, opis 84, delo 318, s. 110-113.

kadınların erkek kılığına girerek silahlı direnişe katıldığı, bazılarında ise Sovyet esirlerinden mülteci çocukları kurtardığı aktarılmıştır.¹³⁸

Hareketin bu kadar köklü olmasının arkasında, aslında 1916 yılındaki ayaklanmaların sebep olduğu toplumsal sonuçlar yatmaktaydı. Bahsi geçen ayaklanmalar hem isyancılar hem de Ruslar açısından ağır sonuçlar doğurmuş, Türkistanlılar büyük kayıplar vermiştir. Ruslar sadece sorumluları cezalandırmakla kalmamış, aynı zamanda halkın arazilerine de el koymuştur.¹³⁹ Türkistan Genel Valisi Kuropatkin, 16 Ağustos 1916 tarihinde askerlerin ayaklanmacıları vurmasına, eşya ve arazilerine el koymasına izin vermiştir. Askerler, Bişkek ve Karakol'da 30.000'den fazla Kırgızı öldürmüştür. Özellikle Kazakların insan kaybının 673.000 kişi olduğu bilinmektedir.¹⁴⁰ İsyan bastırıldıktan sonra isyancıların liderlerinden 347 kişi ölüme; 228 kişi ağır hapis cezasına mahkûm edilmiş ve 129 kişinin hürriyetlerinin kısıtlanmasına karar verilmiştir. Yedi-Su'da insanların cezalandırılması sonucu yerli halkın %30'u yok edilmiştir. Ayaklanma sırasında gösterdikleri sadakatten dolayı Rus göçmenlerine Cizzak'da 2.000, Yedi-Su bölgesinde 2.510.000 hektar arazi hediye edilmiştir. Ayrıca 168.000 Türkistanlı Sibiry'a sürülmüştür. 300.000 Kazak ve Kırgız, Doğu Türkistan'a geçmek zorunda kalmıştır.¹⁴¹

Can kayıplarının yanında köylerin yok edilmesi ve hayvan sürülerinin telef edilmesi tüm Türkistanlıların yaşam standartlarını daha da düşürmüştür. Ancak daha sonra gelişecek olan Basmacı hareketinin motivasyonlarından biri de bu isyanlar olmuştur. Ayaklanma, Rusya'daki Müslüman bağımsızlık hareketlerinin simgesi hâline gelmiştir.¹⁴²

Savaş ekonomisi yüzünden üretim düşmüş, fiyatlar yükselmiş, hatta yerli halkın elindeki hayvanlar düşük fiyatlara zorla alınmıştır. İsyanlara sebep olan hususlardan bir diğeri ise en verimli arazilerin Türk sahiplerinden gasp edilip Rus göçmenlere verilmesi olmuştur. Basın sürekli bu yaşananların eleştirilerini yayınlarken Türk aydınları da toplantılar düzenleyerek özgürlük mücadelesinin yollarını aramıştır.¹⁴³

¹³⁸ *Arhiv İstoricheskogo fakulteta Aşhabatskogo Universiteta, koleksiya No: K-1924-3, s. 45–49.*

¹³⁹ Nadir Devlet (1985). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s.264.

¹⁴⁰ Devlet, age., s.244.

¹⁴¹ Avşar (2014). *Türkiye Kamuoyunda "Dış Türkler" Algısına Bir Katkı: Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Türkistan Türkleri ile Türkiye Türklerinin İlişkileri ve Savaşta Türkistanlıların Desteği, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı: 16, s. 170.

¹⁴² Karaca (2016). *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Askeri Stratejisi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ü. S.B.E. İstanbul, s.100-106.

¹⁴³ Devlet, age., s.231-233.

O dönemde Türkmen Hanı Cüneyd, Rus himayesini kabul ettikleri gerekçesiyle Buhara Emirliği'ne ve Hive Hanlığı'na baskınlar düzenlemiş, kendi yönetimine boyun eğmesini sağlamaya çalışmıştır. İsyan eden Türkmenler, Osmanlı Sultanı V. Mehmed Reşad'a bağlılıklarını ifade etmiştir. Ayaklanma sırasında Osmanlı yönetimi Türkistan halkını Ruslara karşı belli bir seviyede etkilemeye çalışmıştır. Enver Paşa tarafından Türkistan'a gönderilen beş kişiden biri olan Adil Hikmet Bey'in anılarında, isyan esnasında ayaklananlara ve Yedisu isyanı esnasında Doğu Türkistan'daki Kazak ve Kırgız mültecilerine Osmanlıların yardım ettiklerine dair bilgiler vardır.¹⁴⁴

İdamlar ve sürgünlerle bastırılmaya çalışılan 1916 isyanı, Abdülgaffar Han, Amangeldi Bey ve Keiki Batır gibi liderler etrafında 50 bin kişilik bir güce ulaşmıştır. Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklılar da isyan etmeye devam etmiştir.¹⁴⁵ Ancak idam edilen ve katledilenler dışında 200.000 civarında Türk Sibirya'ya sürülmüş, 300 bin göçebe Çarlık zulmünden Çin'e kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁴⁶ İsyan sonrası mahkemeler Şubat 1917'nin sonuna kadar devam etmiştir. Örneğin, Aşkabat'daki geçici askerî mahkemede 1588 kişi içerisinde 1000 kişi hapis cezasına çarptırılmış, 350 kişi idam cezası almıştır. Bunlardan 51'i infaz edilmiş, diğerleri ise sürgüne gönderilmiştir.¹⁴⁷

General Madritov'un kuvvetleri Gürgen ve Atrek'te köyleri yakarak, yağmalayarak ve çiftçileri öldürerek ilerlemiştir. Ayaklanmanın bazı liderleri ise suçlarını kabul ederek geri dönmüş ve affedilerek zenginliklerini korumuştur. Ayaklanmaların asıl gücünü oluşturan işçiler ve çiftçiler ailelerinden kopararak arka cepheye Kafkasya'ya, Ukrayna'ya, Rusya'ya çalışmaya gönderilmiştir.¹⁴⁸ Bu isyan Türkistan'ın Rus İmparatorluğu'na karşı en büyük ayaklanmalarından biri olmuştur. İsyan, Çarlık yönetiminden kurtuluş arzusunu ve halkın sömürgeci politikalara karşı tepkisini göstermiştir.

Rusya bu isyanı bastırılmış olsa da Türkistan ayaklanması Çarlık rejiminin yıkılmasına giden süreçte önemli bir etken olmuştur.¹⁴⁹ Türkmenler açısından ise bu kurtuluş ve bağımsızlık mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Harekâta önderlik edenlerin mal ve arazilerine el konulduğu gibi Türkmen halkı da yeni vergilerle cezalandırılmıştır.¹⁵⁰ Rus boyunduruğundan

¹⁴⁴ J. P. Roux, (2007). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, Ankara, s. 428.

¹⁴⁵ S. Rustemov (1992). *Vosstaniye, Taşkent*, s.56.

¹⁴⁶ Gökçe, age., s.23.

¹⁴⁷ V. T. Kotyukova (2016). *Vosstaniye 1916 goda v Turkistane: Dokumentalnoye svidetelstva obşey tragedii (sbornik dokumentov i materialov)*, Moskova, s. 89.

¹⁴⁸ A.Karriyev, A. Roslyakov, A.Artikov, age., s.72

¹⁴⁹ Saulebek R., (1992). *Vosstaniye, Taşkent*, s.54.

¹⁵⁰ Saray M., (1999), *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 2 baskı, Ankara, s.357

kurtulmak için başlattıkları istiklal savaşında büyük kayıplar vererek yenilgiye uğrayan Türkmenler, diğer Türk boyları gibi komünist rejimi altında haklarını aramak yoluna girmiştir. Oraz Serdar ile Cüneyd Han önderliğindeki isyanların sert bir şekilde bastırılmasıyla Türkmenler, istemeyerek de olsa Türkistan Komünist Partisi'ne geçmeye başlamıştır. Bu partiye geçmelerinin sebebi komünizme inanmaları değil buna mecbur bırakılmalarıydı.¹⁵¹

Şekil 2.3. Oraz Serdar, sağında oturan Obez Bayev, arkada ise General Beatty ve Albay Alania¹⁵²

Tarihsel süreç ve lider kadrosu bu şekildeyken hareketin tanımı şu şekilde yapılmıştır. Devrim öncesinde köylere ve kervanlara saldırılar düzenleyen kişiler, Basmacı olarak adlandırılırken, hareket mensupları kendilerini “Müslümanabadlık Cençileri”, “Vatan Müdafaacıları”, “İslam Müdafaacıları”, “Türkistan Azatlığının Askerleri” gibi unvanlarla

¹⁵¹ Saray, 1999, s.358.

¹⁵² C. H. Ellis (1963). *The Transcaspian Episode 1918–1919*, Hutchinson of London.

tanımlamıştır.¹⁵³ Hareketin arkasındaki temel güdüler, dini değerlerin korunması, geleneksel yaşam tarzına yapılan müdahalelerin reddi ve bağımsızlık arzusudur.¹⁵⁴

Basmacı Hareketi'nin ideolojik dayanaklarının başında İslam dini yer alıyordu. Sovyet yönetiminin ateist politikaları ve medreselerin kapatılması, dinî liderleri ve halkı ciddi biçimde tedirgin etmiş, bu durum direnişin dinî bir meşruiyet kazanmasına yol açmıştır. Türkistan'da Nakşibendî tarikatının etkili olması, hareketin liderleri ile halk arasında güçlü bir manevî bağ kurulmasına yardımcı olmuştur. Söz konusu direnişin önde gelen liderlerinden biri olan Enver Paşa'nın çağrısı, “*cihad*” kavramı etrafında şekillenmiş, Sovyet yönetimi İslam'ın düşmanı olarak resmedilmiştir.¹⁵⁵

Bununla birlikte hareket sadece dini değil, aynı zamanda sömürgeciliğe karşı gelişen millî bir bilinçle de beslenmiştir. Bu bağlamda hareket hem ulusal bağımsızlık hem de kültürel özerklik taleplerini dillendirmiştir. Özellikle Sovyetlerin dil politikaları ve yerel gelenekleri bastırma girişimleri Türkmen milliyetçiliğini güçlendirmiştir.¹⁵⁶ Türkistan'ın bazı bölgelerinde yayınlanan yeraltı bildirilerinde “*Türk halkının istiklali*” ve “*dinsiz Moskoflara karşı mücadele*” gibi ifadeler hareketin bu yönünü açıkça göstermektedir.¹⁵⁷

Türkistan'daki Basmacı Hareketi'nin yapısal karakteri büyük ölçüde geleneksel aşiret düzenine dayanmaktaydı. Hareketin organizasyonunda aşiret reislerinin etkisi büyüktü. Bazı arşiv belgelerinde, aşiret reislerinin kendi bölgelerinde şer'i mahkemeler kurarak Sovyet yönetimini tanımadıkları, halkı bu mahkemeler aracılığıyla yönlendirdikleri belirtilmektedir.¹⁵⁸ Bu bağlamda İslam ve milliyetçilik ideolojileri, aşiret kimliği ile harmanlanarak halk arasında daha kolay benimsendi.

Ruslar yaptıkları işgalleri haklı çıkarmak amacıyla bu hareketin adını basmacılık olarak lanse etmiştir. Ne yazık ki Türkmenlerin Rus işgaline karşı ayaklanmaları ve cansiperane şekilde vatanlarını korumak için yaptıkları milli mücadele literatüre bu adıyla yerleşmiştir.¹⁵⁹ Türkistan'da Rus sömürgeciliğine karşı Türkistan mücahitlerinin millî mücadelesine eşkıya

¹⁵³ Baymirza Hayit (1989). Türkistan'da Basmacılık (Milli Mücadele) Tarihinin Ana Hatları, Türkiyat Araştırma Merkezi, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler 3. Türk Tarihi cilt 1, İstanbul 1986, s. 273

¹⁵⁴ Saray (1993). Basmacılar ve Türkistan Milli Mücadelesi. İstanbul: Ötüken, s. 75–82.

¹⁵⁵ GARF, f. R-393, op. 1, d. 132, l. 78.

¹⁵⁶ Bennigsen, Alexandre & Lemercier-Quelquejay, Chantal. *Islam in the Soviet Union*, London: Praeger, 1967, s. 109.

¹⁵⁷ TsGAOR UzSSR, f. R-2768, op. 1, d. 23, l. 15.

¹⁵⁸ RGASPI, f. 62, op. 1, d. 905, l. 64-68.

¹⁵⁹ G. Gutliyev (2017). “Türkmenistan'daki Basmacılık Hareketi (1918-1924) Üzerine Değerlendirme”, A.K.A. Dergisi, ss.85-96, 86-87.

yakıştırması yaparak ve basmacılık şeklinde ifade ederek çete faaliyeti gibi tanıtmaya çalışan Bolşevikler, böylece mücahitlerle halkın arasındaki bağı koparmak istemiştir. ¹⁶⁰

Sovyet yöneticilerinin ve komutanlarının harekete dair değerlendirmeleri, direnişin basit bir asayiş sorunu olmadığını, aksine siyasi bir mücadele olduğunu doğrulamaktadır. Sovyet komiserleri Ginzburg ve Vasilenskiy hareketin temel şiarını, “*Türkistan Türkistanlılar için*”, “*Türkistan’ı Rusya’dan kurtarmak*”, “*Zalimlersiz Türkistan*” ifadeleriyle özetlemiştir. Türkistan-Cephe komutanı Frunze de hareketin gücünü “*Basmacılık çete değil. Eğer böyle olsaydı onları bir an önce yok etmek mümkün olurdu*” ifadeleriyle itiraf etmiştir. Benzer bir bakış açısı ile Valery V. Kuybişev de “*Basmacılık dediğimiz hareketi sadece haydutluk diye kabul etmek hata olacaktır. Çünkü o siyasî bir inkılâptı.*” ifadelerini kullanmıştır. Buna karşın Sovyet lideri Stalin hareketi sınıf temelli bir zeminde değerlendirmiş ve şu ifadelerle tanımlamıştır: “*Basmacılık hareketi Orta Asya’da 1918-1924 yıllarda Zenginler ve Molla’lar tarafından yürütülen açık siyasi haydutluk şeklinde görüldü. Bunu yapanların isteği, Orta Asya Cumhuriyetlerini Sovyet Rusya’dan ayırmaktan ibaret idi*”¹⁶¹

Hareket siyasi olarak en somut ve meşru halini Hokand Muhtariyeti ile almıştır. Taşkent’te 1917 yılında Mustafa Çokay öncülüğünde kurulan İslamî Şura’nın 4. büyük kurultayı bağımsız bir hükümet yapısı ortaya koymuştur. Bu kurultayda belirlenen kabinede Hükümet Reisi olarak Mehmed Can Tınışbayoğlu, Dışişleri Bakanı olarak Mustafa Çokayoğlu, İçişleri Bakanı olarak Abdurrahman Orazoğlu, Millî Savunma Bakanı olarak Ubeydullah Hoca, maliyede Şah Ahmedoğlu, iaşede Abidcan Mahmudoğlu, nafiada Mir Adil, ziraatte Hidayet Ağaoğlu, maarifte Nasır Han yer almıştır.¹⁶²

İslam Şurası’nın çalışmaları sonucu Türkler Hokand’da bir araya gelmiştir.¹⁶³ Taşkent’teki *Rus İşçi-Çiftçi ve Askerler Şurası*’nın 31 Ocak 1918’de Muhtariyet Hükümetini silah zoruyla ortadan kaldırma kararı ile 5 Şubat’ta Rus askerleri Ermenilerle birlikte Hokand’a saldırmıştır. Üç gün süren çatışmalarda 10.000’den fazla Türkistanlı öldürülmüştür. Şehrin savunmasından sorumlu olan Korbaşı Ergaş başkanlığındaki polisler dağa çıkarak Ruslara karşı mücadele vermek zorunda kalmıştır.¹⁶⁴ Bu katliamlardan kurtulanların bir kısmı korbaşılara katılarak dağlara çıkmış, bir kısmı da Buhara Kağanlığına göç etmiştir.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Gutliyev, agm., s.88.

¹⁶¹ Beşinci Milletler Arası Kongresi (1986). İstanbul Üniversitesi Ed.F., Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul Ü. Ed. F. Basımevi, İstanbul, s. 281-282.

¹⁶² A. R. Baysun (1943). Türkistan Milli hareketleri, İstanbul, s.7-8.

¹⁶³ Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s.293.

¹⁶⁴ Hayit (1987). Sovyetler Birliğinde’ki Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri, İstanbul, s.145-146.

¹⁶⁵ Ellis, age., s.19.

Bolşevik hükümetinin yerli nüfusa karşı yapmış olduğu hatalar, Basmacıları daha da güçlendirmiştir. 1918 yılına kadar Müslümanların devlette görev yapmasını yasaklanması, Müslüman halkının yaşam tarzına ve geleneklerine saygı gösterilmemesi, ciddi bir hoşnutsuzluk oluşturmuştur. Bu süreçte Taşkent'te Bolşevikler ve Sosyal Devrimcilerin ayaklanması geçici hükümeti sarısa da Nisan 1918'de Hive ve Buhara'nın egemenliği tanınarak Türkistan Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiştir.¹⁶⁶

Bolşevikler iç savaş devam ederken diğer milletleri de karşısına almamak için bağımsızlık vaatlerini tutuyormuş gibi görünerek arka arkaya ilan edilen cumhuriyetlere ses çıkarmamıştır. Ancak askeri garnizonlarını da bölgelerden çekmemişlerdir. Bu durumdan hoşlanmayan Türkmenler yerel birlikler oluşturarak garnizonlara saldırıp, yardım için gelenlere de pusular kurmuştur. Ele geçirilen ganimetlerle silahlanarak güçlenen ve sayıları yüzleri bulan bu gruplar direnişin silahlı kısmını oluşturmuştur. Bu sırada Hive ve Aşkabat'da Cüneyt Han komutasında toplanan mücahitlerle Ruslar arasında çatışmalar şiddetlenmiştir.¹⁶⁷

1918 baharında Trans-Hazar bölgesinde Bolşevik karşıtı ayaklanma gerçekleşmiştir. Basmacılar, yerel milliyetçiler, Sosyalist- Devrimciler ve Beyaz ordu birliği yardımı ve desteğiyle temmuz ayında Aşkabat ele geçirilmiş ve orada Geçici Trans-Hazar İcra Komitesi kurulmuştur. Burada onları desteklemek için İran'dan Trans-Hazar bölgesine İngiliz birlikleri gönderilmiştir. Bu birlikler Ağustos 1919 yılına kadar bölgede kalmaya devam etmiştir. Sovyet hükümetinin komünizm karşıtlarına karşı yetersiz kaldığı, Türkistan Cumhuriyeti ve Buhara arasında anlaşmazlıkların sürdüğü bu dönemden bir süre sonra bir anlaşma yapılmış, Türkistan ve Buhara'nın arası düzelmiştir.¹⁶⁸

13 Ağustos 1919'da Türkistan-Cephe komutanı Frunze Türkistan cephesine tayin edilmiş ve Türkistan harekâtını başlatmıştır. Harekât sonucunda binlerce Türk şehit olmuş veya esir edilmiştir. Çetin mücadeleler sonunda Ruslar cazip bir anlaşma teklif etmiştir. Mehmet Emin Bey, teklifi görüşmek için Fergana vadisindeki Basmacı lideri Şir Muhammed Bey'le görüşmeye giderken öldürülmüştür. Mehmet Emin Bey öldürüldükten hemen sonra 1918 yılında Basmacıların başına lider olarak Cüneyt Han geçmiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Andican, age., s.71.

¹⁶⁷ Bademci, age., s.45.

¹⁶⁸ Becker, age, s. 196-231.

¹⁶⁹ Gümüş, agm., s.664-666.

1.2. ENVER PAŞA'NIN BASMACI HAREKETİ'NE KATILIMI VE ETKİSİ

Basmacı Hareketi'nin şekillenmesinde dış etkenler ve liderlerin bölgeye gelişi belirleyici olmuştur. Özellikle Enver Paşa'nın 1921'de Türkistan'a gelişi, hem Osmanlı-Turan ideolojisinin hem de İslam birliği düşüncesinin bölgeye taşınmasına yol açmıştır. Enver Paşa'nın çağrıları, sadece askeri değil, düşünsel anlamda da Basmacı hareketine yeni bir boyut katmıştır.¹⁷⁰

Aslında bu süreç Enver Paşa'dan önce, Terakkiperver Cemiyet (sonrasında İttihat ve Terakki olarak adlandırılan Türkistan'da Millî İttihat olarak bilinen cemiyet) kararıyla başlamıştı. Yusuf Ziya Bey ve beraberindeki yirmi Osmanlı subayı, Türkistan'a Rus Bolşevikleri püskürtmek ve Türkmen mücadele güçlerini teşkilatlandırmak için gönderilmişti.¹⁷¹

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurt dışına çıkan Enver Paşa giderken sadrazama yazdığı mektuplarda Azerbaycan'da bağımsız bir hükümet kurma düşüncesinden bahsetmişti. Ancak girişimleri başarısız oldu. Almanya'ya döndü Ağustos 1919'da Karl Radek'i ziyarete gitti ve Moskova'ya davet edildi. Nihayet Ağustos 1920'de Moskova'ya ulaştı. Eski İttihatçılarla, Türkistan temsilcileri ile ve Lenin ile görüşmeler yaptı.¹⁷² 1-7 Eylül 1920 tarihinde Bakü şehrinde Birinci Doğu Halkları Kurultayı düzenlendi. Bu kurultaya katılan Enver Paşa, Ekim 1921'de Buhara'ya gitmiş ve Basmacılara katılmıştır.¹⁷³

Türkistan'da tüm İslam ve Türk isyancıları birleştirmek isteyen Enver Paşa, Kurşirmat ve Cüneyd Han ile temas kurarak 2 bin isyancıdan oluşan bir ordu kurmuştur Enver Paşa'nın sahadaki hakimiyetini, sevk ve idare kabiliyetini ve iletişim ağını nasıl kurduğunu, bizzat kaleme aldığı mektuplarda görmek mümkündür. Örneğin 29 Mart 1922 tarihinde Puluhakiyan Baysun'a gönderdiği talimatlarda, bürokratik raporlamalarla vakit kaybedilmemesini, esas olanın “harekete geçmek” olduğunu vurgulamıştır. Mektubunda Resulof Bihbudi'nin sekiz yüz kişilik bir güçle karşılarına çıkacağını, Kerki tarafında altı yüz tüfekli birliğin hareket halinde olduğunu ve Kilif'teki Rusların kaçtığını istihbarat olarak iletmıştır. Ayrıca Karatekin'den altı bin askerin, Hisar'dan ise yüz Tacik mücahidin takviye olarak geldiğini belirterek, “Dihnev ve Riğer tarafları askerleri birledir” ifadesiyle birliklerin tahkim edildiği müjdesini vermiştir.

¹⁷⁰ (BOA, HR.SYS. 2733/18)

¹⁷¹ Kösoğlu (2008). Şehit Enver Paşa, İstanbul, s.480

¹⁷² A. Ş. Aksoy (2006). İttihat ve Terakki Enver Paşa, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, s.159-160.

¹⁷³ Aksoy, age., s.260.

Paşa'nın, "Köhiten ve Guzar cevânibi leşkerbaşısı Berdiyar Toksaba bizim adamımızdır" şeklindeki notu, yerel kabile reislerini kendi safına çekmekteki başarısını göstermektedir.

Benzer bir koordinasyon çabası, Duşanbe olayı sırasında Hacı Sami ve Ali Rıza Beyler ile Türkmen büyüklerine gönderdiği mektuplara da yansımıştır. Enver Paşa, Ali Rıza Bey'e hitaben yazdığı notta, sınır geçişleri konusunda bilgi vermiş, Kerki Türkmen reislerinin kendisine biat edip emir sorduğunu, kendisinin de onları Ali Rıza Bey'e yönlendirdiğini belirtmiştir. Andhöy civarında bulunan bu silahlı gruplarla temas kurulmasını ve sonucun kendisine bildirilmesini emrederek, sahadaki Osmanlı subayları ile yerel Türkmen reisleri arasında bir komuta zinciri oluşturmaya çalışmıştır.¹⁷⁴

¹⁷⁴ A. R. Baysun (1943). Türkistan Milli Hareketleri, İstanbul 1943, s.121- 123.

تاریخچه نظامی

ترجمه میرزا

عدد

۱۹۲۵

۴

نومبره مثنوی دولتو رشیدینا دفتر نازندنه وار اولوبه ۲۰ ل فروردین ۱۹۲۵ تاریخه
۱۰۵ و نومبره تحریرتہ ملفوف غرتہ مقطوعہ سبک ترجمه سید

(انور آسیای وسطا ده)

بولتہ وکھلو اولوبه

استیلا زیدی

دیلوماسی خدمتده بولغانه بر محار طرفندنه کوندرلشد :

انورک جمع و تجمید ایندیکی قانار عاکریم بالونیک قاسو یغمنده کاسه ولوب سو و لیسیر نقطه نظرندنه
بنایت رسم بریمانه اولوبه و « مرو » دیر بولونیک فنرای غریبی تشکیل ایدیه « قرنا وود رسم » اوزیم
بورکولده اولدیفنه دیر برمدنبرو بر طاقم شایعات دورله تخله در بوتایعات افعالک بر آن
ناجوسدر فقط بوجورده انور طرفدار لریک قفقاسیم ی استرلا فاند کلهری وضع بر صورتده کلاستوقده
بورده آردره استباه برسی و رسم اوده بولتہ ویک بیلدیر یلم کلامی بیلدیر لیک آسیای وسطا ده
سیرع بزولک بوز طومسده اولسیدر افغانستانده کی سوویت مملوری افغان لریک محاکمه
اسکی فیک پرویا غان لریک دوام آردر جریته ماملده و کابلده کی آنقره مضطک نفوزی اولده
مقیم انور طرفدار لریک نفوزیم نسبتیم هیچ شایعنده فالقده در بوک بر مثال اولوبه فرره انور طلعت
قاینه سنده قعدما جریه نظامی اطر ایجمه بولغانه جمال یاسانک البوم افغانه اردوسی اکران جری
رسمی بولونقی و حال خیریده اوتوز بیلک و حال خیریده ده بوز فر صیدک کشیک بر قوس
تشکیلی جموعه بر طاقم یلان بر تریب آخله اولدیزی کولایده بیلر افغانستانده هان نفوز دیک
برخصیت ده قعدما در سعادت یولی دیرینده بولمسه اولوبه برکنج نور کدر بوندنه ماعد انورک
عمومی خلیل یاساره ایزنده بوسه محافلیم ده صولک زمانلورده ایز فعالیت ایلده بولمسه
و محافل ندلورده ده بولتہ ویک کبر و قوننه قاسو اچیل بولک بر تفاوت رونما اولتدر تغییر فرل
آردر آنقره تفرقه اوغوسلور لوبه نور لره عالمنده کیف مایا در با تیوع اولمان بوهال موقهورده
و با خصوصی موسیو « استالیه » ک روسی کلو تیک نفور و حمایتی تخنده بنوم سامانه و نور لره
ملک نندنه بر هیت متحد تشکیل موقوف سیات اخلاص کایسی کمال سومر و نظارت تقاضای ایدیه
محافلده اولدقچ موجب اندیش اولتدر روایت نظر موقهوره کلومی جو جزره منبری بولی
انوره وانورک آسیای وسطا ده جموعه ایلی عاکره سدابک و کندوشن نظاهره ایتمک

تخلع بولنا نه سماي ابرنده كي طرفداري ايله نو كسانه، نجارا واقفانسانده كي طرفداري
آره سنده برهانل تشكيل ايمله انديت سيلم (ايرلك سماك ترقينده) مشرد جينده ايرني بليده
اشيلا ايمله ايجويه بير اناه افنده در برانك بولوت سنده اهللك طرفداري غيب بر لاهم
اهتلاط ايله مخروج بولمقده در در سعادت قره دكزا هلنده ورو ايدنه واورانك ج هيزلر
تاشنده كي وضيفي مصور بولنا نه اكه طونغي معلومانه نظر مامورينده حمله تا ريخ نكوره اعترافه
مندر مدافع ايرني ايجونه دلائل هافر لافنده ايدلر بوجه دله و لغه و زره كوي ووجه مختار ايرني تاجي ايدلر
خريستيانه ارككلكه چينانده قائم قاندي ايرني ندر ايرني جلب ايمله ورجونيك كندى ضار ايله كند كارني
و كرده قانديك طور وركتاري زيات درم خيزلوهان اولار مامورينده حمله ديه بولوت شكان ايرني و لوتني
تخيرت با ايرني جلب ايله ايجونه تعاليم و بولشيدى بوسورنه جبر و نضيله استيصال ايدلر و نضيله
قنبي يله عياند -

بر ايجوه شرا و ولايه صامونك بومبار دمانه قاتوا نقره كلوتني ايله در سعادت و مطوعاتي طرفداري
وقوع بولايه پروتستور نضيله و ليات عثمانيه ده انتشار ايدنه نغز اير سا يانه تدقيقه - قنلا اليوم
طبر و نونه چيقانه و نقره كلوتنيك ناسرا نكارى و لار "كوزل طرف و نونه" نغز سلك ج هيزلر
تاجي و ج نمر و لوتني سنده نكوره بومبار دمانه در انقره ديه نغز قلم نيلغ اولمانه و نبرده كي
قصر ايله زياتلانه برسي ايرور مندرج بولشوردي: "دستدر نفاحي كندى بطاير ايرنك مهابه سنده
طبر ايجو كرى هكلمه مجبور اولشيدى -

انقره كلوتني بونديه بولايه انا طولى رومون بر جمع اولعه و در سعادت كي روم بطرفچانه سي برين قائم
اولعه اوزره بر "ماي اور طور و قسى بطرفچانه سي" نك نغزني وجوده كندوسه و اليوم نيم عيني ساسي
اوز نيم بر ايرني بطرفچانه سي ناسي و نضيله و لايه موند كليسا باشني در عهده ايرني نغز بده
چيناندي نيكله - مروضه قالم جمع اولايه ايشي اهلباري اخراج و ارضا ايجونه حوز و اعلى نكده نغز
كلابلك ايشي اهل شيردي "بابا كوند" نغزنده كي مارجاني اهل موطلم طرفداري سنده و ايدلر
"بابا كوند" "بابا ايقم" "امثالاً هر كلسا نكده اقمناج ابلتد -

تركتانه قيامي - سوويت واليسى اعدم ايدلر -

قونبر اغنده

"هلينفوسى" دلائله معلومانه نظر تركتانه بولشوركلوه قاتوا و لايه قيام كسب سنده نكده
و نيم عهده اكلده در روانه كوره نجارا سرفند و اشا اباد و نغز اير شير و هولني مجاوره بولر بر عصانه
طرفداري خط ايرنك و تركتانه كي سوويت كلوتني ساسي ده اعدم اولشيد -

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA) HR.SYS.02377.00027.001

Şekil 2.4. Daily Telegraph gazetesinde neşredilmiş olan, Enver Paşa'nın Orta Asya, İran ve Bolşevikleri istila tehdidi ve Türkistan kıyamına dair haberlerin tercümesi.¹⁷⁵

¹⁷⁵ (BOA, COA, HR,SYS, 2377/7), (BOA,COA, HR,SYS, 2377-27-001)

Bu yoğun teşkilatlanma çalışmaları sonuç vermiş ve 15 Nisan 1922 tarihinde Türkistan Mücahitleri toplanarak Enver Paşa'yı siyasî rehber ve başkomutan olarak seçmiştir. 19 Nisan'da ise Sovyet Rusya, Enver Paşa'ya sulh teklifinde bulunarak eğer teklifi kabul ederse ona Darvaz, Karatekin, Kölab, Duşanbe ve Hisar şehirlerinde devlet kurabileceğini ve tek şartlarının Türkistan meselelerine karışmaması olduğunu bildirmiştir. Enver Paşa, Rus elçisine “*Sulh ancak Türkistan topraklarındaki bütün Rus askerleri çekildikten sonra söz konusu olabilir*” cevabını vermiştir.¹⁷⁶

Enver Paşa, Rus askerleriyle mücadele ederek Trans-Hazar'ın tamamını ele geçirmek ve daha sonra Rusya ve Türkistan'ın Müslüman halklarını organize ederek bir isyan başlatmak için planlarını açıkça ilan etmiştir. Liman von Sanders, Enver Paşa'nın fikirlerini fantastik olduğunu söylemiştir.¹⁷⁷ Enver Paşa 19 Mayıs 1922 tarihinde Sovyet yetkililerine ihtar vererek Türkistan'dan çıkmalarını istemiştir. Bu muhtıra üzerine çatışmalar şiddetlenmiş ve 4 Ağustos 1922'de Enver Paşa'nın şehit olması direnişin şiddetini azaltmıştır.¹⁷⁸

Enver Paşa'nın şehit olması üzerine Doğu Buhara Basmacıları, eski Türk subayı Selim Paşa ve İbrahim Bey yönetimi altında mücadele vermiştir. Mart 1923'te Buhara'yı ele geçirme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sonrasında Selim Paşa ve İbrahim Bey üç bölgede yoğunlaşmıştır. Zarafşan, Hisar ve Karategin-Darvaza'da 15 bin insan toplanmıştır. 1923 yılında Kızıl Ordu, Zarafşan ve Hisar'ı ele geçirmiştir. Şubat 1924'te Basmacıların önemli güçlerini kuşatmış, kalanlar ise yurt dışına çekilmiştir. Ancak Basmacı baskınları devam etmiştir. 1924 yılında resmî olarak Korbaşılar hareketinin sonlandığı bildirilse de 1935'e kadar çatışmalar devam etmiştir.¹⁷⁹

Basmacılık hareketi, teknik imkânlar bakımından zayıf ve Rus askerî yapısına göre oldukça geri olmasına rağmen Rus tarafını yıldırان mücadeleler vermiştir. Öyle ki Ruslar normal askerî yöntemlerle bu mücadele karşısında sonuç alamadıkları için 123 maddelik bir eylem planı hazırlayarak ve ancak yıllar içerisinde Basmacıları yenilgiye uğratabilmiştir. Sadece bu duruma bakıldığında bile Basmacılık hareketinin basit bir çetecilik mücadelesi olmadığı net bir şekilde görülmektedir.¹⁸⁰ Bu mücadelenin düzensiz bir biçimde sürdürülmüş olması, aralarında birlik olmaması, Türkistan Türklerinin birbirleriyle olan mücadeleleri,

¹⁷⁶ Gümüş, agm., s.675.

¹⁷⁷ Kotyukova, age., s.69-70.

¹⁷⁸ Kösoğlu (2012). Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul, s.392-393.

¹⁷⁹ Gümüş, agm., s.667-668.

¹⁸⁰ Gümüş, agm., s.660.

Rusların teknoloji bakımından üstün olması ve bazı Türkistanlıların Ruslar lehine hizmet etmesi başarısızlıkların ana sebepleri arasındadır.¹⁸¹

Sovyet baskısının arttığı bu dönemde Türkistan'daki Basmacı hareketi, coğrafi yakınlık ve etnik-dini bağlar nedeniyle Afganistan ile derin ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler, sadece insani sığınma değil, aynı zamanda silah temini, askeri eğitim ve lojistik destek gibi stratejik alanlara yayılmıştır. 1919'da bağımsızlığını kazanan Afganistan, özellikle Emanullah Han döneminde (1919-1929) Türkistan'daki Müslüman direnişçilere sempatiyle yaklaşmıştır. Türkistan'dan kaçan Basmacılar, Afganistan'ın kuzey vilayetlerine yerleşmişlerdir.¹⁸²

Faryab, Andhoy, Mezar-ı Şerif gibi kuzey Afgan şehirleri, Türkmen mültecilerin ve silahlı grupların konuşlandığı geri üsler haline gelmiş, bu hatlar üzerinden Türkmen Basmacı gruplarına silah, cephane ve tıbbi malzeme akışı sağlanmıştır. Enver Paşa da 1921 yılında Buhara'ya geçmeden önce bir süre Afganistan'da bulunmuş ve diplomatik temaslar yürütmüştür. Hatta Cüneyd Han gibi liderler, Afganistan topraklarında kurdukları “gölge hükümetler” ve komiteler aracılığıyla direnişi buradan yönetmeye çalışmışlardır.¹⁸³

İbrahim Bek ise, Tacikistan ve kuzey Afganistan'da faaliyet gösteren önemli bir Basmacı lider olarak, yıllarca Afganistan'dan hareketle Sovyet güçlerine karşı saldırılar düzenlemiştir. Bu faaliyetler sırasında Sovyetler, defalarca Afgan hükümetine nota vererek bu kişilerin teslim edilmesini talep etmiş, ancak çoğu zaman bu talepler sonuçsuz kalmıştır.¹⁸⁴

¹⁸¹ Gök, agm., s.77.

¹⁸² (GARF, f. R-393, op. 1, d. 12, l. 58-60).

¹⁸³ (GARF, fond 393, opis 30, delo 620, s. 101-107); Mehmet Saray, *Türkistan'da Rus Hakimiyeti*, s. 215-218; TsGAR UzSSR, fond R-102, opis 5, delo 42, s. 130-133; (BOA HR.SYS. 2639/5).

¹⁸⁴ TsGAOR UzSSR, f. R-276, op. 1, d. 9, l. 12-14.

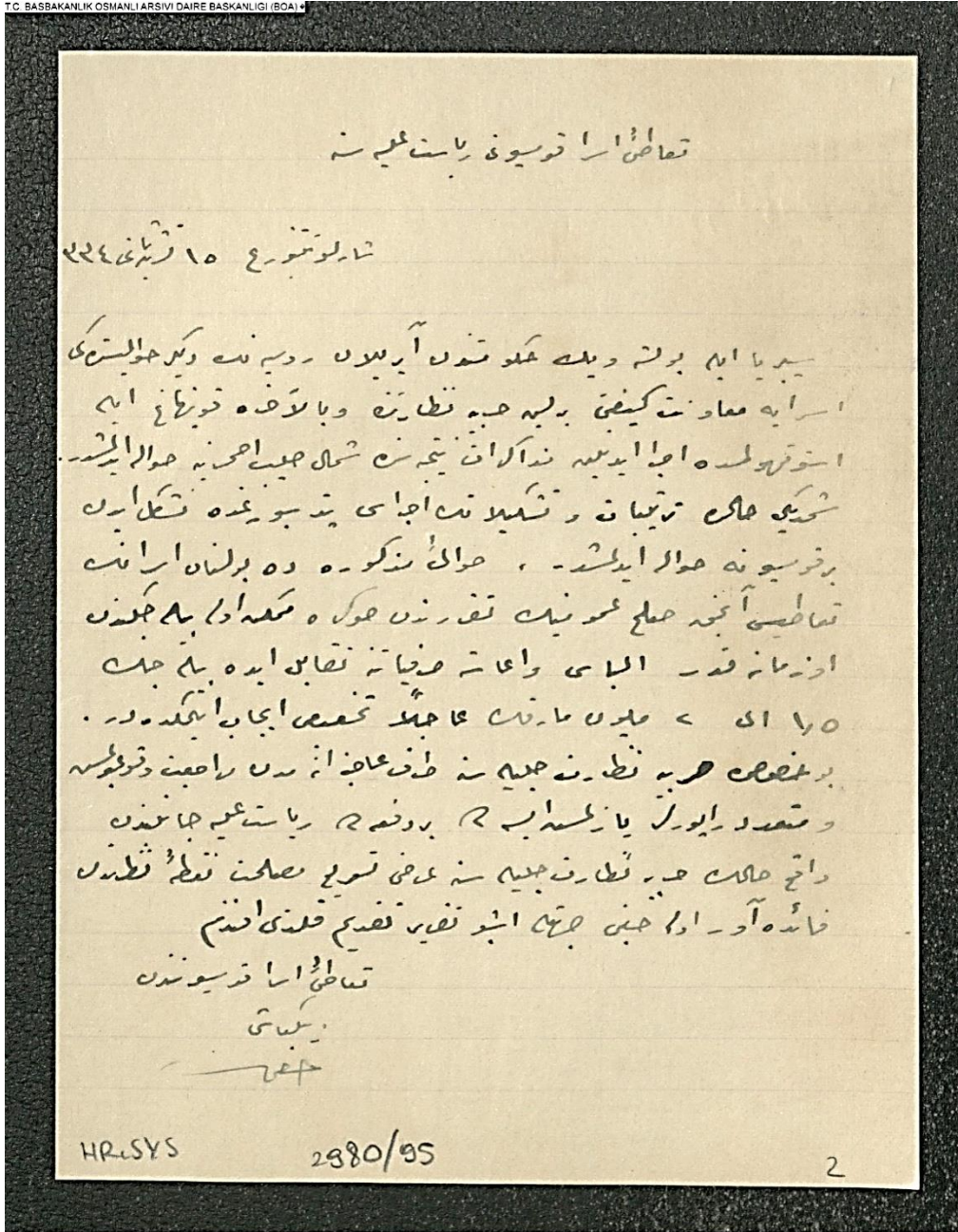

Şekil 2.5. Basmacı Hareketinde yer alan Türkmen Önderleri ve Savaşçılar¹⁸⁵

1926'dan itibaren Afganistan üzerindeki diplomatik baskılar artırılmış, bu da Basmacı hareketinin sığınak bulmasını zorlaştırmıştır. 1929'daki Afgan iç savaşı sonrası, yeni iktidarın Sovyetler'le yakınlaşması sonucu Basmacılar daha da izole hale gelmiştir. 1931 sonrası birçok Basmacı lider ya teslim olmuş ya da Afganistan'ın iç bölgelerine çekilerek etkinliklerini kaybetmiştir. 1934 yılına gelindiğinde Türkmen Basmacı Hareketi büyük oranda sona ermiş; Sovyetler Afganistan sınırında göreceli bir istikrar sağlamıştır.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Kocatepe, *Basmacı Hareketi nedir?*, s. 1.

¹⁸⁶ (BOA, HR.İD. 1337/44).

HR.SYS.02980.00095.002

Şekil 2.6. Harb-i Umumi: Rusya'daki Osmanlı esirlerinin takası hakkında Galib Kemali Bey tarafından Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderilen telgraf ve Teati-i Üserâ Komisyonu'ndan Binbaşı Hakkı Bey'in ilgili mektubu.¹⁸⁷

¹⁸⁷ (BOA, COA, HR,SYS, 2980-5)

1.3. BASMACI HAREKETİ'NİN AKİBETİ VE TÜRKMENİSTAN'A ETKİLERİ

Basmacı kavramı literatürde yüklenen anlamlarıyla tartışmalı bir zemine sahiptir. Sovyet tarih yazımı 1918-1936 yılları arasında süren direnişi çetecilik, haydutluk, eşkıyalık olarak nitelendirebilmek için bu kavramı kullanmıştır. Ancak önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere hareketin milli bir direniş olduğu görülmektedir. Nitekim 1881'de Gök Tepe muharebelerinde Çarlık Rusyası'na karşı Nur Verdi Han ve Mahtumkulı Han önderliğinde sergilenen direniş iradesi neyse Sovyet idaresine karşı Aziz Han ve Cüneyd Han liderliğinde gösterilen mücadele de benzer dinamikleri taşımaktadır.¹⁸⁸

1885'te tarihçi N. Latkin'in değerlendirmesi bu tutumu açık biçimde vurgular: Türkmenlerin yurt sevgisinin samimi olduğunu ve bunu son damla kana kadar savunmaya hazır bulduklarını, Gök Tepe'de Rusların tüm Orta Asya seferlerinde verdiklerinden daha ağır kayıplar yaşadıklarını dile getirmiştir.¹⁸⁹

Çarlık dönemi ile Sovyet dönemi arasındaki en temel fark direnişi kırmak için askeri güç yanında söylem gücünün de kullanılmış olmasıdır. Rus işgaline karşı yükselen milli direniş, Sovyetler tarafından dünya kamuoyuna Basmacılık adıyla sunulmuş ve bu tanım dünya literatürüne hatalı bir biçimde yerleşmiştir. Bu, Sovyetlerin kasıtlı ve etkili bir propagandasının sonucudur. Sovyet tarihçileri de bu çizgide hareket ederek, yalnızca Sovyet çıkarlarını önceleyen bir anlatı kurmuş, bilimsel tutumu bu hedefe feda etmiştir. Bu nedenle Türkmenistan'da ve Türkistan'ın başka bölgelerinde Sovyet egemenliğine yönelen direnişler çeteci ya da eşkıya hareketi diye etiketlenmiştir. Sovyet tarih yazımında Sovyetler kurtarıcı, onlara karşı duran vatanseverler ise eşkıya olarak tanımlanmış, bu yaklaşım okullarda da öğretilmiştir. Sovyetlerin bu söyleme neden ihtiyaç duyduğu açıktır: işgallerine meşruiyet kazandırmak. Türkmen tarihinin önceki safhalarına döndüğünde tablo daha anlaşılır hâle gelir. 1884'teki Rus işgalinin ardından Türkmenler yirmi yıl boyunca hem Çar ordularına hem de bölgedeki Buhara, Hive ve İran yönetimlerinin saldırılarına karşı uzun ve kanlı mücadeleler yürütmüştür.¹⁹⁰

Çarlık kuvvetleri her yıl yeni alanlar ele geçirse de Türkmenistan'da ciddi güçlüklerle karşılaşmış, atılan her adım iki taraf için de ağır kayıplara yol açmıştır. Bu durum, şöhret

¹⁸⁸ Gutlyyew, age, s. 35.

¹⁸⁹ Ö. Gündogdyew, A. Jumadurdy (1992). Teke Atly Polky Gahrymançylygyn We Helakçiligin Taryhy (1914-1918 y.y.), Ruh Döredijilik We Önümçilik Birleşigi Neşiryaty, Aşkabat, s. 13.

¹⁹⁰ Gutlyyew, age, s. 35.

peşindeki Rus generallerinin öfkesini artırmış ve Türkmenlerin topyekûn imhasını salık veren benzer beyanlar dile getirilmiştir. Söz konusu ifadeler aynı zamanda Gök Tepe bağlamında işgali meşrulaştırma stratejisinin nasıl kurulduğunu da göstermektedir. Generallerin işgali haklılaştırma yönündeki sözlerinden bazı örnekler şöyledir: General Golovaçyov, Türkmenlerin açık düşmanlıkları nedeniyle tümenden yok edilmeyi hak ettiklerini düşündüğünü belirtmiştir. General Grodekov, Türkmenleri yeryüzünün kara lekesi saymış ve buna katlanan insanlık için bunun utanç olduğunu söylemiştir. General Lomakin ise eşkıya yuvası olarak nitelediği Türkmen yurdunun yok edilmesi gerektiğini, bunun dönemin yüz karası olduğunu Orta Asya, Horasan, Afganistan, Buhara ve Hive'nin bu vahşi ve korkusuz eşkıyaların ortadan kaldırılmasını beklediklerini ifade etmiştir.¹⁹¹

Bu saldırgan ve kibirli açıklamaların gösterdiği gibi eşkıya isnadı, Çarlık Rusyası'nın ilk işgal safhasında başlamıştır. *“Peki bu damgalama gerçekliğe mi dayanmaktadır; yoksa işgali örtmek ve ona meşruiyet sağlamak için başvurulmuş bir yöntem midir?”* sorusuna sağlıklı bir yanıt için kısa bir karşılaştırma yeterlidir. 1917 Ekim Devrimi'nin ardından Sovyetler, eski Çarlık mirasını devralmak amacıyla Türkistan'ı ve Türkmen bölgesini yeniden işgale yönelmiştir. Türkistan'daki Rus sömürgeciliğine karşı savaştan Türkmen direnişçilerin eylemleri Bolşeviklerce Basmacılık olarak tanımlanmış, bu yolla direnişçiler ile halkın arasına mesafe konulmak istenmiştir. Böyle bir çerçevede Basmacılık çetecilik gibi görünür. Katı rejim koşullarının etkisiyle Sovyet dönemi eserlerinde Türkmenistan'daki direnişçiler konusunda ortak bir dil benimsenmiş, hepsinde Basmacı tabiri kullanılarak bu kişilerin eşkıya olduğu, İngiltere tarafından desteklendikleri ve amaçlarının Türkistan'ı Sovyet Rusya'dan koparıp eski düzeni geri getirmek olduğu öne sürülmüştür.¹⁹² Oysa bu yakıştırma, bizzat sahada savaşmış Rus komutan Frunze'nin Baymirza Hayit tarafından aktarılan şu ifadeleriyle çürütülmektedir: *“Basmacılar esasen eşkıya değildir; öyle olsaydı onları çoktan ortadan kaldırırdık. Basmacılık hareketinin gücü, önceki yöneticilerden hoşnutsuz binlerce kişiden kaynaklanmaktadır”*.¹⁹³ Frunze'nin bu tespiti, Basmacıların Sovyet ordusu karşısında dikkate değer bir güç oluşturduğunu göstermektedir. Zira eşkıya ve çete yapılanmaları küçük ölçekli gruplardan meydana gelir ve büyük bir orduya özellikle de Sovyet ordusuna karşı uzun süreli bir tehdit oluşturamazlar. Frunze'nin itirafı onların eşkıya olmadığını ve ortadan kaldırılmalarının bu nedenle mümkün olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.¹⁹⁴

¹⁹¹ Gündogdyew, Jumadurdy, age, s. 13.

¹⁹² Karpov, age, s. 3.

¹⁹³ Hayit, age., s. 390.

¹⁹⁴ S. Narmetow (1976). Horezmde Kontrewolyutsiyanın Derbi-Dagyn Edilmegi (1918-1924), Ylym Neşiryaty, Aşabat, s. 103.

Daha önce değinildiği üzere Çar generali Lomakin de Türkmenlere benzer bir suçlama yöneltmiş, ardından Gök Tepe muharebeleri sonucunda Türkmen toprakları ele geçirilmiştir. Bu bağlamda daha önce sorulan soruya verilecek yanıt açıktır: Çarlık Rusyası, istilalarını gizlemek ve meşru göstermek amacıyla Türkmenlere eşkıya suçlaması yöneltmiş ve bu şekilde işgalini haklı çıkaracak bir gerekçe oluşturmuştur. Oysa ne Türkmenler eşkıya idi ne de yurtları bir eşkıya yatağı olarak nitelendirilebilirdi. Aksine onların medeni bir millet oldukları dönemin seyyahlarının eserlerinden anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek olarak Mehmet Emin Efendi ile Muhammed Zahir Bigi'nin seyahatnameleri ve Cihad Cihan'ın bu konuda hazırladığı doktora tezi gösterilebilir.¹⁹⁵

Sovyet hâkimiyetine karşı mücadele edenlerin birer çete olmadığını ortaya koymak için bazı hususların incelenmesi gereklidir. Öncelikle dönemin nüfus verileri önemlidir. 1920 yılında 640.844 olan Harezmi nüfusunun, şiddetli çatışmaların yaşandığı 1922-1923 yıllarında 460.905'e düştüğü bilinmektedir. 179.939 kişilik bu kayıp ciddi bir azalmaya işaret etmektedir. Bu düşüş Basmacıların geniş bir halk desteğine sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir. Halkın önemli bir kesimi onlara destek vermemiş olsaydı, nüfusun bu denli kısa sürede, iki üç yıl gibi bir dönemde dörtte birinden fazlasını kaybetmesi mümkün olmazdı. Dolayısıyla bu kayıp Harezmi halkının büyük kısmının Basmacı hareketini desteklediğini göstermektedir. Aynı durum Türkistan'ın diğer bölgeleri için de geçerlidir.¹⁹⁶

Üzerinde durulması gereken bir diğer konu, Türkmen coğrafyasında Basmacılığın ortaya çıkış sürecidir. 19. yüzyılın sonlarına Rus Çarlığı'nın bölgedeki hâkimiyet dönemine bakıldığında bu sürecin temelleri daha iyi anlaşılır. Rus ordusu, Türkmen topraklarını ilhak ettikten sonra sömürgeci politikalarını uygulamaya başlamış, bölgede işgalci gibi davranarak ağır vergiler toplamış, karşı koyanlardan sert biçimde intikam almıştır. Türkmen halkı her türlü angarya ve ağır vergilere maruz bırakılmış, memurlar en küçük bir davranış veya hata için onları cezalandırmış, hapse atmış ya da para cezasına çarptırmıştır.¹⁹⁷ Bununla da kalmayarak Murgap idaresi, yaklaşık 300 bin desyatin araziye yerli halkın elinden almış, bu durum çiftçilerin geçimini zorlaştırmış ve hoşnutsuzluğu artırmıştır. Bu adaletsizlikler ve baskılar sonucunda Türkmenler arasında zaman zaman ayaklanmalar çıkmış, Şammı Kel ve Cüneyd Han gibi önderler bu zulme karşı isyan etmiştir. Ancak Çarlık yönetimi baskıyı artırarak devam ettirmiştir. Örneğin 1916 Tejen isyanına katılanlardan ağır şekilde intikam alınmış, aynı yıl

¹⁹⁵ Gutlyyew, age, s. 22.

¹⁹⁶ Hayit, age, s. 390.

¹⁹⁷ Roslyakov, age, s. 9-10.

Birinci Dünya Savaşı'na asker göndermeyi reddeden Etrek Yomudları sözde cezalandırıcı birlikler tarafından katledilmiş ve malları yağmalanmıştır. Madridov'un 1916'daki isyanı nedeniyle yapılan baskılar da daha önce anılmıştır.¹⁹⁸

Çarlık yönetimi devrildikten sonra Türkmenler özgürlük umudu taşımış ancak beklentileri karşılanmamıştır. Bu kez karşılarına Çarlık Rusyası'nın mirasçısı Sovyetler çıkmış, kendilerini kurtarıcı gibi tanıtmış ve sömürgeciliği sona erdirdikleri propagandasını yaymışlardır. İlk başta halk bu propagandaya inanmışsa da kısa sürede Sovyetlerin kurtarıcı değil, yok edici ve yağmacı olduğu anlaşılmıştır. Sovyetler Çarlık rejiminin yarım bıraktığı işi tamamlamaya, Türklüğü ve İslam'ı yok etmeye girişmişlerdir. Kaynaklar bu tespiti desteklemektedir. Bu nedenle halk Sovyetlere karşı ayaklanmıştır. Sovyetler ise direnişi acımasızca bastırılmış, pek çok masum insan katledilmiştir. Çur-çuri ve Gatı Oy köyleri uçaklarla bombalanmış, Keltegonur köyü kadın-çocuk ayırt edilmeksizin yok edilmiştir. Bu tür katliamlar 1930'larda da devam etmiş, 1930-1932 yıllarında üç bin zengin ve toprak sahibi aile yok edilmiştir. Lenin dahi bu duruma değinerek *"İmhaya bu hızla devam ederseniz kuracağımız idarede bize yardımcı olacak insan bulamayacağız"* demiştir.¹⁹⁹ Ancak Stalin, Lenin'in bu uyarısını dikkate almamış, onun ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nin başına geçerek baskı politikasını daha da sertleştirmiş ve Repressiya ile imhayı zirveye taşımıştır.²⁰⁰

Tüm bu süreç, Türkmenistan ve genel olarak Türkistan'da Çarlık ve Sovyet karşıtı bir hareketin doğmasına zemin hazırlamıştır. 1916 isyanı, Çarlık Rusya karşıtı hareketin ilk işareti sayılabilir. 1918'de başlayıp 1936'ya kadar süren Basmacı hareketi ise Sovyet karşıtı direnişin en güçlü göstergesidir. Bu hareketi basmacılık olarak tanımlamak yanıltıcıdır; esasen amaç, Türkmenistan'ı Sovyet işgalinden kurtarmaktır. Dolayısıyla bu hareket, rahatlıkla Milli Direniş veya Milli Mücadele olarak adlandırılabilir.²⁰¹

Sovyet kaynakları Türkistan'ın kurtuluşu için savaşanları Basmacı olarak nitelendirip bu kavramı literatürü yerleştirerek geçici bir algı başarısı elde etmiştir. Ancak halkı özgürleştirme söyleminin arkasındaki asıl hedeflerden birinin Rusya'ya pamuk ve petrol temini olduğu görülmektedir. Sonuç olarak Basmacı hareketinin bir halk direnişi olduğu ve bu kişilerin eşkıya değil vatansever direnişçiler oldukları anlaşılmaktadır. Hareketin meşruiyetini

¹⁹⁸ M. Annanepesow, J. Döwletow (1977). Türkmenistan'da 1905-1907-nji yıllaryn Rewolyutsiyasy. Aşkabat: Türkmenistan Neşiryatı, s. 47-48.

¹⁹⁹ S. Şamil (1971). Dış Türkler ve Sosyalizm, Hilal Yayınları, İstanbul, s. 48.

²⁰⁰ Gutlyyew, age, s. 22.

²⁰¹ Şamil, age, s. 49.

gölgelemek amacıyla sıkça dile getirilen İngiliz desteği iddiaları da bu bağlamda değerlendirilmelidir.²⁰²

Sovyet kaynakları, Basmacı Hareketi'nin İngiltere tarafından desteklendiği iddiasını sıklıkla vurgulamış ve bu ilişkiyi çoğu zaman olduğundan daha geniş ve belirleyici bir çerçevede sunmuştur. Oysa mevcut veriler, İngiltere'nin Basmacı Hareketi'ne yönelik doğrudan, sürekli ve ideolojik bir destek sağladığını göstermemektedir.²⁰³ Dönemin katı ideolojik atmosferinin etkisiyle, Sovyet tarihçileri bu iddiayı çoğu zaman sınırlı ve tartışmalı kanıtlara dayandırarak ileri sürmüş ve zamanla bunu resmî tarih anlatısının bir parçası hâline getirmiştir. İngiltere'nin Basmacılara desteğinin sınırlı kaldığı görülmekte ve bunu kanıtlamak için bazı noktaların incelenmesi yeterlidir. Nitekim bir kaynağa göre İngiltere Bolşeviklere karşı tavır alma kararı almış ancak Asya'daki sömürgelerinde olumsuz bir örnek oluşturacağından endişe ederek yeni oluşan Müslüman devletlerin varlığını desteklememiş, bunun yerine çöken Çar generallerine yardım etmeyi tercih etmiştir. Ancak generallerin yenilgisiyle birlikte Sovyetler hâkimiyet kurmuş ve İngiltere bu duruma müdahale edememiştir. İngiltere'nin bu pasif tutumu kasıtlı bir tercih olarak değerlendirilmektedir. Zeki Velidi Togan da İngilizlerin Türkistan politikasını “*Eğer Türkistan Beyaz Rusların eline geçmeyecekse Kızılların denetiminde kalabilir*” yaklaşımıyla özetlemiştir.²⁰⁴

Bu tespit başka kaynaklar tarafından da desteklenmektedir. Örneğin bir kaynak, İngiltere Başbakanı Lloyd George'un bir süre Çar generallerine yardım ederek Çarlık düzenini ihya etmeye çalıştığını, bu girişim sonuçsuz kalınca Lenin ile temas kurmaktan çekinmediğini belirtmektedir. Ayrıca İngiliz generali Malleson'un 1919 yılı Şubat ayında Türkmen topraklarından gizlice çekilmesi için emir aldığı bilinmektedir. Malleson'un çekilmesinin ardından 1920 Şubat'ında Sovyetler Türkmenistan'ın tamamında hâkimiyet kurmuştur. Bu çekilmenin ardından İngilizlerin bölgeye geri dönmemesi, sahayı tamamen Sovyetlere bıraktıklarını göstermektedir. Görünen odur ki İngiltere, muhtemel bir özel anlaşma çerçevesinde bu politikayı benimsemiştir.²⁰⁵

Olayların akışı da bu çıkarımı desteklemektedir. İngilizlerin, Türkistan Beyaz Rusların eline geçmeyecekse Kızılların yönetimine bırakılabileceğini ifade etmeleri, destekledikleri

²⁰² B. Hayit (1966). *Türkistan'da Sovyet-Rus Sömürgeciliği ve Emperyalizmi Asya'da Müslüman Halk Üzerinde Uygulanan Sovyet Sömürgeciliğine Bir Örnek*, Çev: Şekip Engineri, Kişisel Kitaplar, Sayı: 8, Ankara, s. 31.

²⁰³ Şamil, age, s. 50.

²⁰⁴ Togan, age, s. 422.

²⁰⁵ Hopkirk, P., (1995). *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev: Mehmet Harmancı, Bilgin Yayıncılık, İstanbul, s. 220.

generallerin yenilgisi sonrasında Lenin ile anlaşma arayışına girmeleri ve Malleson'un bölgeden çekilmesi bu değerlendirmeyi pekiştirmektedir. Ayrıca İngiltere'nin Türkistan kurtuluş mücadelesine destek vermesini engelleyen çeşitli sebepler bulunmaktadır. Bunların başında İngiltere'nin Asya'daki sömürgeleri gelir. Eğer Türkistan bağımsız olsaydı, bu durum sömürgelerde benzer bağımsızlık hareketlerini teşvik edebilirdi. İngiltere böyle bir kıvılcımı ateşleyecek bir girişimde bulunmayı göze alamazdı. Ayrıca Türkmenistan'da kurulan Atatürk'ü Destekleme Komitesi de İngiltere açısından rahatsızlık verici bir durumdu. Türkmenlerin topladıkları yardımları bu komite aracılığıyla Anadolu'ya göndermeleri üzerine Rus ajanları komite üyelerinden bazılarını tutuklamıştır.²⁰⁶ Bu bilgi büyük olasılıkla doğrudur, zira Türkistan ile Anadolu arasında özel bir dayanışma ilişkisi olduğu bilinmektedir. Türkçü aydın İsmail Gaspiralı'nın 19. yüzyılın sonlarında yürüttüğü eğitim faaliyetleri bu yakınlaşmayı pekiştirmiştir.²⁰⁷ Bu bağlar sayesinde Türkistan Türkleri Anadolu işgali sırasında Anadolu'daki mücadeleye maddi destek sağlamış, Anadolu Türkleri de Türkistan'ın özgürlük çabalarına katkıda bulunmuştur. Bazı Osmanlı paşaları Türkistan mücadelesine katılmış, eski Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa bizzat önderlik etmiştir. Türkistan hareketi başarısız olunca Yusuf Akçura, Mustafa Çokay ve Zeki Velidi Togan gibi milliyetçi düşünürler Türkiye'ye göç etmiştir.

Bu veriler ışığında İngiltere'nin Türkistan kurtuluş mücadelesine destek verdiği iddiasının genelleştirildiği söylenebilir. Zira Osmanlı'nın yıkılması sürecinde Anadolu'yu işgal ederek Osmanlı'nın son direniş merkezini ortadan kaldırmaya çalışan İngiltere'nin, Anadolu kurtuluş mücadelesiyle bağlantılı olan Türkistan hareketine destek vermesi rasyonel bir tercih olamazdı.²⁰⁸

²⁰⁶ Özbay, agm, s. 29.

²⁰⁷ Devlet, age, s. 235.

²⁰⁸ Şamil, age, s. 51.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET HAKİMİYETİNİN KURULMASI VE TÜRKMENİSTAN'DA YENİ DÜZEN

1. SOVYET MİLLÎ POLİTİKALARI VE SINIRLARIN BELİRLENMESİ

1917'de gerçekleşen Ekim Devrimi ile Çarlık Rusyası yıkılmış, Bolşevikler ile Menşevikler arasında süren iktidar mücadelesi Bolşeviklerin galibiyetiyle sonuçlanmış ve 1922'de Sovyetler Birliği resmen kurulmuştur. Bu birlik 1991 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bolşevik Devrimi'nin ardından Cedidci hareketin önde gelen isimlerinin Sovyet yönetimini desteklediği bilinmektedir. Cedidcilik, Rusya Müslümanları arasında eğitim ve kültür alanında yenileşme yanlısı bir akım olup, modernleşme ve reform fikirlerine önem veren bir sınıfın temsilidir. Cedidcilere göre emperyalist güçlere karşı Sovyet Rusya ile iş birliği yapmak ideolojik bir tercihten çok siyasal bir zorunluluk olarak görülmekteydi. Hareketin öncülerinden Abdürrauf Fıtrat, İngiltere öncülüğündeki Avrupalı güçlerin İslam dünyasını sömürgeleştirme planlarına karşı tek başına mücadele etmenin imkânsız olduğunu, Sovyet Rusya ile iş birliğinin bu tehdide karşı önemli bir fırsat sunduğunu her platformda dile getirmiştir.²⁰⁹

Bolşevikler dünya siyasetine hâkim olan düzeni iyi analiz ettikleri için Müslüman halkın desteğini kazanmanın ve karşıt bir cephenin oluşmasını engellemenin önemini kavramışlardır. Bu doğrultuda 24 Kasım 1917'de kurulan Halk Komiserleri Konseyi tarafından yayımlanan bildiride, Sovyet Rusya'nın ve doğudaki tüm Müslüman toplulukların dini, milli ve kültürel özgürlüklerinin korunacağı vurgulanarak devrime destek verilmesi istenmiştir. Bu konsey Müslümanların komünist rejime karşı olumsuz tavır almalarını önlemek ve onların desteğini kazanmak amacıyla oluşturulmuştur. Bildiride ayrıca Müslümanların kendi kaderlerini belirleme hakkına sahip oldukları ve devrim yönetiminin bu hakkı koruyacağı ifade edilmiştir. Bu vurgu Türkistan'daki topluluklarda bağımsızlık ya da en azından geniş özerklik umudunu doğurmuştur. Ancak bu vaatler kısa sürede hayata geçirilmemiş, aksine Müslümanların hakları ve özgürlükleri kısıtlanmaya başlanmıştır.²¹⁰

²⁰⁹ E. Seyfettin (2007). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 85.

²¹⁰ M.Kadyrov, Ö. Zuuridinov (2019). Sovyetler Birliğinin Din Siyaseti ve İslam (Orta Asya Örneğinde). *Scientific Journal of Faculty of Theology*, (27), s. 65.

Lenin yönetimindeki Sovyet rejimi, Müslümanlara özerklik sağlayacağı yönündeki söylemlerine rağmen bu vaatleri fiilen uygulamaya geçirmemiştir. Sovyet yönetimi, Türkmenistan'da ve diğer bölgelerde yerel komünist kadroları idari görevlere getirerek onlara söz hakkı tanımış, böylece halkın desteğini kazanmayı hedeflemiştir. Ancak bu makamlar büyük ölçüde etkisiz olup Türkmenlerin desteğini almak için kullanılan araçlardı. Eski Cedidcilerden ve parti içinde önemli bir konuma sahip olan Nazır Torakulov, 1921'de komünizmi insanların özgürlüğü için mücadele eden bir ideoloji olarak tanımlamış, din ve inançlara düşman olmadığını, doğu halklarının inançlarına saygı duyduğunu ve bireylerin tercihlerini kısıtlamadığını ifade etmiştir.²¹¹

Buna karşın bazı Cedidcilerin komünist ideolojiyi tam olarak kavrayamadıkları, Bolşeviklerin pozitivist ve materyalist fikir dünyasına yeterince aşına olmadıkları görülmektedir. Cedidcilik ya da Usûl-i Cedid, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Türkistan'da ve bazı İslam coğrafyalarında ortaya çıkmış siyasi ve kültürel bir reform hareketidir. Bu düşünce, Batı'nın modernleşme sürecinden özellikle eğitim sisteminden etkilenerek usûl-i kadim olarak bilinen geleneksel Müslüman eğitim anlayışına tepki olarak doğmuştur. Cedidcilik hareketi, din, dil ve kültür birliği düşüncesiyle Rusya Müslümanları arasında hızla yayılmıştır.²¹²

Cedidciler, gelişmiş ülkelerin bilim ve teknolojisini öğrenmenin zorunlu olduğunu kabul etmiş, eğitim yoluyla manevi hayatı yenileme ve toplumu kültürel olarak zenginleştirme amacı gütmüş, bu sayede milli kimlik bilincinin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Devrim sonrasında, yerel aktörlerle Bolşevikler arasında kısa süreli bir iş birliği yaşanmış olsa da dini konularda ortak bir noktada buluşulamamıştır. Sovyet Rusya'daki Cedidci aydınlar inançlarını modernize etme gayesiyle ideolojik altyapılarını buna göre düzenlemişlerdir; dini tümüyle terk etmek gibi bir hedefleri olmamıştır. Bolşevikler ise tüm dinleri, insanların sömürülmesini meşrulaştıran bir ideolojik araç olarak görmekteydi.²¹³

Komünist ideolojiye göre sömürü sona erdiğinde dinin de ortadan kalkacağı öngörülmekteydi. Komünizmin vaat ettiği yeni dünya düzeninde olağanüstü bir inanca yer yoktu; istenen, kadın ve erkeklerin sömürü ilişkilerinden kurtulup kendilerini özgürce gerçekleştirebilecekleri bir toplumsal yapıydı. Lenin, materyalizmin temel ilkesi olarak dine karşı teorik bir mücadele hattı belirlemiş ancak İslam'a doğrudan cephe almaktan kaçınmıştır.

²¹¹ A. Yaman (2009). *Sovyet siyasi tarihinde İslam ve Ateizm mücadelesi: Sovyet dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm literatürünün analizi*. *Bilgi Bellek*, yıl, 4, s. 82.

²¹² Kadyrov, Zuuridinov, agm, s. 65

²¹³ Seyfettin, age, s. 83.

İç savaştan galip çıkıp rejimi sağlam bir zemine oturtana kadar İslam topluluklarına karşı temkinli ve mesafeli bir siyaset yürütmüştür.²¹⁴

1920-1924 yılları arasındaki iç savaş ve Basmacı hareketine yönelik askerî operasyonlar gibi etkenler nedeniyle İslam dinine ve dini kurumlara yönelik doğrudan saldırılar ve etkisizleştirme çabaları geçici olarak ertelenmiştir. İç savaşın sürdüğü ve savaş komünizminin hâkim olduğu bu ilk dönemde Moskova'nın Müslümanlara yönelik nispeten temkinli yaklaşımı bazı Bolşevik çevrelerce eleştirilmiştir. Marksist ideolojinin dine karşı tavrının katılığına karşın, dinle yalnızca idari ve ideolojik düzeyde mücadele etmenin idealist bir yaklaşım olarak kaldığı, bu yöntemin sonuçsuz ve verimsiz olacağı ifade edilmiştir. Ancak o dönemde Sovyet Rusya'nın iç siyasal koşulları, din karşıtı kapsamlı bir saldırı için elverişli değildi. Lenin, meselenin hassasiyetinin farkında olarak dinî konularda aceleci değil, tedbirli bir politika izlenmesi gerektiğini savunmuştur.²¹⁵

Lenin, komünist ideolojinin topluma zorlayıcı ve sert yöntemlerle değil, ikna ve bilinçlendirme yoluyla benimsetilmesi gerektiğini vurgulamış; bu nedenle 1920'lerin ilk yıllarına kadar ihtiyatlı bir siyaset izlemiş ve süreci kontrollü şekilde yürütmeyi tercih etmiştir. Müslüman toplulukların desteğini kaybetmemek için bu kesime yönelik sembolik adımlar atmaya devam etmiştir. Bu geçici hoşgörü politikasının somut örneği, Halife Hz. Osman'a ait Kur'an-ı Kerim nüshalarının iadesi meselesidir. Devrimin hemen ardından, 1917 yılında Petrograd'da toplanan Ulusal Müslüman Kongresi'nde delegeler, Lenin'e hitaben kaleme aldıkları dilekçede bu kutsal nüshaların geri verilmesini talep etmişlerdir.²¹⁶

Hz. Osman'a atfedilen Kur'an-ı Kerim nüshaları, Semerkant vilayetinde Hoca Ahrar Camii'nde muhafaza edilmekteyken Çarlık işgali sırasında Petersburg'daki Kraliyet Kütüphanesi'ne götürülmüştü. Çarlık yönetimi yıllar boyunca yapılan iade taleplerini dikkate almamıştı. Ancak Lenin Müslüman delegelerin talebini kabul ederek Komiserler Konseyi'ne bu nüshaların iadesi yönünde yasa çıkarılması talimatı vermiştir. Bu talimat doğrultusunda çıkarılan yasa uyarınca Kur'an nüshaları Müslümanlara teslim edilmek üzere Ufa şehrine gönderilmiştir.²¹⁷

Siyasi faaliyetlerin yanı sıra toplumsal tabanı dönüştürmek amacıyla gençlik örgütlenmelerine de hız verilmiştir. 1921 yılından itibaren Komsomol örgütleri, Türkistan'da

²¹⁴ Seyfettin, age, s. 103.

²¹⁵ Yaman, A. (2012). *Türk dünyasında İslâm, Sovyet ateizmi ve kültürel süreklilik*. Elips Yayınları, s. 28.

²¹⁶ Vakhabov, A., (1979). *Sovyetler Birliğinde İslâm*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul: Havass Yayınları, s. 13.

²¹⁷ Seyfettin, age, s. 110.

Sovyet sisteminin benimsenmesi ve yerleşmesi için aktif faaliyetler yürütmüştür. Örgüt üyeleri, çatışmalarda hayatını kaybeden Kızıl Ordu mensuplarının ailelerine destek sağlamış, ayrıca Moskova ve Petrograd'da açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan çocuklar için yardım fonları oluşturup bağış toplamıştır. Bunun yanı sıra sanayileşme, tarımsal üretim ve sulama projelerinde çalışmak üzere gönüllü gruplar teşkil etmiştir. Türkmen kadınlarının Sovyet düzenine uygun biçimde kültürel ve eğitsel hayata katılımlarını sağlayacak programlar da hayata geçirilmiştir. Bu girişimlerin temel amacı, Sovyet yönetim modelinin Türkistan'da kökleşmesi için gerekli toplumsal ve kurumsal koşulları oluşturmak idi. Sürecin hızlandırılması amacıyla 10. Parti Kongresi'nde, halka doğrudan destek verilmesi, Sovyet yönetiminin yerel düzeyde güçlendirilmesi, halkın kendi dilinde faaliyet gösterecek yönetim organları, basın yayın kuruluşları, okullar ve tiyatroların oluşturulması ve kamu görevlilerinin yetiştirilmesinin öncelikli hedefler arasında olduğu kabul edilmiştir.²¹⁸

Tablo 3.1. Türkistan Komsomolu üye sayısı²¹⁹

Tarih	Üye Sayısı
Aralık 1920	1.600
Mart 1925	5.500

Sovyet iktidarının asıl kalıcı etkisi ise idari ve siyasi haritanın yeniden çizilmesiyle gerçekleşmiştir. 12 Haziran 1922 tarihinde RKP(b) Merkez Komitesi Siyasi Bürosu, Türkistan, Buhara ve Harezmi'nin sınırlarının belirlenmesine ilişkin karar almış ve bu süreci yürütmekle görevli parti ve sovyet organlarını oluşturmuştur. 1923 yılında toplanan XII. RKP(b) Kurultayı'nda Merkez Komite ve Stalin, Orta Asya'nın etnik ve millî yapısına uygun şekilde ayrılması ve her halkın kendi cumhuriyetini kurması yönünde karar vermiştir. Bu kararın ardından Türkistan'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin teşkili süreci hız kazanmıştır.

²¹⁸K. E. Bendrikov, *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkistane* (1865-1924), Moskova 1960, s.496

²¹⁹*Great Soviet Encyclopedia* (1975). A Translation of the Third Edition, Vol. 26, New York, s. 494.

Harita 3.1. 1924 sonrası Türkmen SSC, Özbek SSC, Tacik ASSR, Kazak/Kırgız bölgeleri²²⁰

Lenin'in ulusal parti politikasının bir gereği olarak 1924 yılında devlet personel politikası yeniden düzenlenmiş, vilayetlerdeki devlet kurumlarının ve idari organizasyonların kadroları büyük ölçüde yerel nüfusun temsilcilerinden oluşturulmuştur. Bu çerçevede Türkistan'da yönetime katılan toplam 1.730 işçinin 1.427'si Türkmen, 238'i Rus, 65'i ise diğer etnik gruplara mensuptu. Aynı dönemde Hive ve Buhara Cumhuriyetleri'nde de Türkmenlerin, Özbekistan Cumhuriyeti topraklarından ayrılarak Türkistan Cumhuriyeti'ne katılmalarını öngören çalışmalar yürütülmüştür. 15 Eylül 1924 tarihinde toplanan 3. Olağanüstü Türkmen Merkez Seçim Komisyonu'nda ulusal bölünmeye ilişkin karar kabul edilmiş, 27 Ekim 1924 tarihinde bu karar SSCB tarafından onaylanarak uygulamaya geçirilmiştir.²²¹

Bahsi geçen parti teşkilatları, SSCB'nin merkezi Komünist örgütlenmesiyle bütünleştirilmiş ve tek bir yönetim mekanizmasının oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede devlet organlarında yerel seçimlerin gerçekleştirilmesi planlanmıştır. 15 Şubat 1925 tarihinde Poltaratsk (günümüzde Aşkabat) şehrinde gerçekleştirilen Birinci Türkmen Sovyetler Kurulu Kongresi, bu sürecin en önemli adımı olmuştur. Kongrede “*Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Eğitim Bildirgesi*” kabul edilmiş ve ayrıca Türkmen SSC'nin Sovyetler Birliği'ne kendi iradesiyle katıldığına dair karar ilan edilmiştir. Sovyet yetkilileri bu kararın, Türkmen

²²⁰ Wikimedia, (2025). Map of the national state delimitation of the republics of Central Asia [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Map_of_the_national_state_delimitation_of_the_republics_of_Central_Asia_\(1924-1925\).svg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Map_of_the_national_state_delimitation_of_the_republics_of_Central_Asia_(1924-1925).svg), (Erişim: 24.12.2025).

²²¹ A. Karriyev, agm, s.98.

SSC işçi kitlelerinin ve Sovyetler Birliği'ni oluşturan diğer halkların kardeşçe bir ittifak içinde yaşama yönündeki ortak iradelerini yansıttığını ileri sürmüşlerdir.²²²

1.1. TÜRKMENİSTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU (1924)

Oraz Serdar ve Cüneyt Han'ın öncülüğünde yürütülen bağımsızlık hareketi, Kızıl Ordu'nun sert müdahalesi sonucunda bastırıldıktan sonra Türkmenler mücadele alanını değiştirmiş, bu kez siyasal haklarını savunabilmek amacıyla Türkmenistan Komünist Partisi'ne katılmaya yönelmişlerdir. Ancak partiye giren Türkmenler, ulusal, kültürel ve ekonomik hakların reddedilmesine şiddetle karşı çıkmış, kongrelerde Müslümanları ve Türkleri dayanışmaya çağırarak haklarını savunma kararı almışlardır. Türk komünistlerinin yürüttüğü bu çaba Sovyet yönetiminde ciddi bir huzursuzluk yaratmış, Moskova yönetimi Özbek, Kazak ve Türkmenlerin birleşmesini engellemek için çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Sovyetler, eski çekişmeleri yeniden alevlendirmiş, kabile farklılıklarını kışkırtmış ve Türkistan Türklerini birbirinden koparmayı hedefleyen bir politika izlemiştir.²²³

Bu sürecin sonunda Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu, 12 Haziran 1924'te ulusal bölünme kararını ilan etmiş ve yeni sınırları belirlemek üzere Merkezî Toprak Komitesi'ni görevlendirmiştir. Komitenin Eylül 1924'te tamamlanan çalışmaları Rus Komünist Partisi tarafından onaylanmış, ardından her cumhuriyetin parti önderleri idarî, ekonomik ve kültürel programlarını oluşturmak için komiteler kurmuştur. Bu hazırlık süreci 27 Ekim'de tamamlanmış ve Türkmenistan bu tarihe kadar bağlı bulunduğu Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden ayrılarak Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla yeniden teşkilatlanmıştır. 1924'te alınan "*Orta Asya Cumhuriyetlerinin Millî Bölünmesi*" kararı bu gelişmeyi hukuki zemine oturtmuş, Gaygısız Atabayev de bu sürecin en etkili aktörlerinden biri olmuştur.²²⁴

Cumhuriyetin ilanı, Türkmen tarihi açısından parçalanmışlığın sonu anlamına geliyordu. Zira 1924 öncesinde Türkmen toprakları farklı idari yapılara bölünmüştü: Trans-Hazar bölgesi Türkistan vilayeti içinde Çarjov Buhara Emirliği'ne, Daşoğuz ise Hive Hanlığı'na bağlıydı. 1924'teki millî bölünmenin asıl hedefi, bu parçaları bir araya getirerek

²²²A. Karriyev, agm, s.98.

²²³ Özbay, agm, s. 51.

²²⁴ M. Saray (2012). Türkmenler, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 601-605.

sosyalist karakterde bağımsız cumhuriyetler meydana getirmektir. 27 Ekim 1924'te kurulan Türkmenistan SSC; güneyde İran, güneydoğuda Afganistan, kuzeydoğuda Kazakistan SSC, batıda ise Hazar Denizi ile çevrili, 484.800 km² yüzölçümüne sahip bir devlettir. Aşkabat, Merv (Marı), Çarjov ve Dışoğuz olmak üzere dört idarî bölgeden oluşuyordu. 13 şehir, 60 kasaba ve 42 ilçeyi barındıran devletin başkenti Poltoratsk, daha sonra Aşkabat adını almıştır.²²⁵

14 Şubat 1925'te Türkmenistan Komünist Partisi'nin ilk kongresi Aşkabat'ta toplanmış, burada Sovyetler Birliği Türkmenistan SSC'nin kuruluş kararını onaylamıştır. Kurultaya Gaygısız Atabayev, Nedirbay Aytakov, Saparca Amanekov, Taçmurat Orazov ve Gurbandurdı Atamuradov gibi isimler katılmış; hükümetin başkanlığını Gaygısız Atabayev üstlenmiştir.²²⁶ Buna rağmen Türkmenistan Komünist Partisi'nde Türkmenler çoğunlukla ikinci planda bırakılmış, yönetim kademeleri ağırlıklı olarak Ruslardan oluşmuştur. Nedirbay Aytakov ve Gaygısız Atabayev gibi birkaç Türkmen yönetici, Cüneyt Han isyanının bastırılmasının ardından tasfiye edilmiş, yerel liderlerin etkisizleştirilmesi süreci 1950'lere kadar devam etmiştir. Ayrıca Türkmen yöneticilerin isyancı gruplara karşı mücadelede gönülsüz davrandıkları dikkat çekmiştir.²²⁷

Yeni kurulan cumhuriyet, Mangışlak Yarımadası hariç Trans-Hazar bölgesiyle Buhara Hanlığına bağlı Çarjov, Kerki ve Kelif bölgelerini ve Hive Hanlığı'nın batısındaki Türkmen topraklarını içine almış, böylelikle Sovyet topraklarında yaşayan Türkmen nüfusunun yaklaşık %94'ünü bir araya getirmiştir. Türkmenistan SSC'nin anayasası, 2 Mart 1937'de toplanan Sovyetler Kongresi'nin 6. Olağanüstü oturumunda kabul edilmiştir. Anayasada, egemenliğin işçi ve köylüleri temsil eden milletvekili sovyetlerine ait olduğu, bu sovyetlerin de beylerin, hanların ve toprak sahiplerinin egemenliğinin yıkılmasıyla güç kazandığı belirtilmiştir. Cumhuriyetin ekonomik yapısı sosyalist tarıma, üretim araçlarının kolektif mülkiyetine ve sosyalist mülkiyet düzenine dayandırılmıştır. SSCB Anayasası'nın 14. maddesinde belirtilen konular dışında Türkmenistan SSC teorik olarak Sovyetler Birliği'nden ayrılma, yabancı devletlerle doğrudan diplomatik ilişki kurma ve antlaşma yapma hakkına sahipti. Ancak bu haklar pratikte hiçbir zaman uygulanmamıştır.²²⁸

²²⁵ Özbay, agm, s. 51.

²²⁶ Saray, agm, s. 601-605.

²²⁷ H. Alkan (2011). *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan*, Ankara, s. 324-325.

²²⁸ B.A. Vvedenskiy (1956). *Bolshaya Sovetskaya Ansiklopediya*, 43 tom, vtoroe izdanie, Gosudarstvennoe Nauçnoe İzdatelstvo, Moskova, s. 444.

SSCB'nin en yüksek yasama organı Yüksek Sovyet olup bu organ İttifak Komitesi ve Milletler Komitesi olmak üzere ikiye ayrılmıştı. İdari yapı; Muhtar Okruglar, Muhtar Oblastlar, Muhtar Cumhuriyetler ve Birlik Cumhuriyetleri şeklinde kademelendirilmişti. Muhtar Okruglar 1, Muhtar Oblastlar 5, Muhtar Cumhuriyetler 11 ve Birlik Cumhuriyetleri 32 temsilci ile temsil ediliyordu. Yüksek Sovyet yılda iki kez toplanıyor, ülkenin en üst yürütme organı olan Presidyum'u seçiyordu. 37 üyeden oluşan Presidyum; bir başkan, 15 başkan yardımcısı, bir sekreter ve 20 üyeden oluşuyordu. Yüksek Sovyet'in çıkardığı yasalar bu başkan tarafından onaylanarak yürürlüğe giriyordu. Tüm bu organlar Komünist Parti'nin kontrolünde faaliyet göstermekte, temsilciler de doğrudan parti tarafından belirlenmekteydi.²²⁹

Sovyet devlet yapısında bir diğer kritik kurum, yürütme organı niteliğindeki Bakanlar Şurası idi. Sovyetler Birliği'nin en üst icra organı kabul edilen bu şura 130 üyeden oluşmaktaydı. Birlik Cumhuriyetlerinin hükümet başkanları da doğal üye statüsüyle bu yapının içinde yer almaktaydı. Şura üyeleri, Sovyet hükümetinde bakanlık görevi veya devlet komiteleri ile çeşitli teşkilatlarda başkanlık gibi önemli idari sorumluluklar üstlenebilmekteydi. Bakanlar Şurası, kararlarını ve uygulamalarını doğrudan Sovyet Komünist Partisi'nin talimatlarına dayanarak şekillendirmekte, alınan emirler kararnameler aracılığıyla yürürlüğe konulmaktaydı.

230

Türkmenistan dâhil Sovyetler Birliği'ni oluşturan tüm Türk cumhuriyetlerinin komünist partileri genel hatlarıyla birbirine benzemekle birlikte, teşkilat yapıları ve yönetim biçimleri Rusya Komünist Partisi'nden bazı yönleriyle ayrılmaktaydı. Bu cumhuriyet partilerinde en yetkili organlar; Merkez Komite, Komite Bürosu ve Genel Sekreterlik olarak belirlenmişti. Ayrıca Komünist Parti, farklı alanlarda faaliyet yürüten çeşitli şubelere ayrılmıştı:²³¹

- Servis birimleri
- İmar, iskan ve yerel ekonomi işleri
- Köy ekonomisi
- Kültür kuruluşları
- Bilim ve eğitim kurumları
- Propaganda ve ajitasyon
- Parti komisyonları
- İdari birimler

²²⁹ Vvedenskiy, age, s. 444.

²³⁰ Özbay, agm, s. 52.

²³¹ Saray, age, s.50-51.

- Hafif ve gıda sanayisi
- Sanayi ve ulaştırma
- Organizasyon ve parti işleri

Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde adalet sistemi; Cumhuriyet Yargıtayı “*Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Yüksek Sovyeti*”nin yetkisi altında kurulan il ve halk mahkemeleri ile cumhuriyete özgü özel mahkemeler tarafından işletilmekteydi. Yasaların uygulanması ve denetimi, doğrudan SSCB başsavcısı ya da cumhuriyet savcısı tarafından gözetim altında tutuluyordu. Ayrıca Türkmenistan SSC kendi ulusal sembolüne, bayrağına ve milli marşına sahipti.²³²

2. TÜRKMENİSTAN’DA TOPRAK REFORMLARI ÖNCESİ TARIMSAL VE EKONOMİK YAPI

Türkmen topraklarında üretim; petrol ve diğer yeraltı kaynaklarının işlenmesi, pamuk ve pamuk işleme biçimindeydi. Ekim devriminden önce, Türkistan ekonomisi toprağa bağlı idi. Devrim öncesi halkın %90’ı tarımda istihdam ediliyordu. Bunun birçoğu da yeterli toprak ve sulama imkânına sahip olmayan küçük üretim alanlarıydı. Sovyetlere göre bunun sebebi toprak ve suyun feodallerin ve Çar memurlarının kontrolünde olmasıydı. Türkmen çiftçilerin istihdam şekli kiralık işçilikti. Birçok çiftçinin mekanik tarım aletine sahip olması söz konusu değildi; hatta birçok yerde iş hayvanları bile yoktu.²³³ Türkmen topraklarında dönemin şartlarına göre teknolojik gelişmenin olmadığı devirde ziraatta gazal (öküz peşine takılıp toprağı işleyen alet) ya da kürek gibi aletler kullanılıyordu. Aynı yöntem pamuk üretimi için de geçerliydi. Tarımda makine kullanımı hemen hemen hiç gelişmemişti. Özellikle köylü halk babadan kalma tarım aletleri kullanılıyordu.²³⁴

Çarlık döneminde, Türkmenlerin kullandığı tarım aletlerinin gelişmesi hemen olmadı. Çünkü Rusya’da bile tarım ilkel usullerle yapılıyordu. Örneğin, ihtilalden önce Trans-Hazar’da toplam 16 tane iki dişli pulluk vardı.²³⁵ Sulanan yerlerde kullanılan aletler ahşaptı; çapa, kürek ve orak. Gelişmiş ziraat aletleri Trans-Hazar bölgesinde 20. asır başlarında kullanılmaya başlanmıştır: 1914’te 64 pulluk, 36 pamuk ekme ve 1 buğday ekmealetivardı.

²³² Vvedenskiy, age, s. 444.

²³³ G. Turan, A. Dinç (2015). Türkmen İktisat Tarihi, Gazi Kitabevi, Ankara, s.46-49.

²³⁴ Turan, age., s.49.

²³⁵ Karpov, age., s.17.

Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'na bağlı Türkmen bölgelerinde ziraat aleti hiç yoktu. Sulama sisteminin düşük teknikle olması sulamayı ve üretimi güçleştiriyordu. Bu bölgelerde sulama, çığır ve nova denilen ilkel aletlerin yardımıyla yapılıyordu. Murgap'ta Çar'a ait topraklarda sulama sistemi nispeten daha ileriteknige sahiptir.

Türkmen halkı sadece ziraat ve hayvancılıkla değil aynı zamanda birçok zanaatla uğraşmıştır. Bunlar: at yetiştirme, avcılık, petrol kuyusu kazma, tuz çıkartma olarak sıralanabilir. Amu Derya ve Hazar Denizi'nin kıyısında insanlar balık tutarak, havyar satarak geçiniyor, denizden ve nehirden daha uzak bölgelerde ise avcılık ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. İran ve Rusya'ya balık ve balık ürünlerini, tuzu ve petrolü ihraç ederek karşılığında un, giysi, çay, şeker gibi malzemeler alıyorlardı. Ailelerinin geçimini bu şekilde sağlıyorlardı.²³⁶

Trans-Hazar (Zakaspi) bölgesinde yaşayan Türkmenler, bireysel olarak kendi arazilerini işleyerek tarımsal faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Ancak Yolöten kentinde yaşayan Türkmen Sarıkları, tarımsal üretimi kolektif biçimde yürütüyor; toprağı birlikte sürüyor, ekim ve sulama işlemlerini ortaklaşa gerçekleştiriyor ve elde edilen mahsulü hasat sonrasında eşit şekilde aralarında paylaşıyorlardı. Kullanılan tarım aletlerinin ve yöntemlerinin oldukça ilkel olmasına karşın, sulamanın zamanında yapılması durumunda toprak yüksek verim sağlıyordu. Buna karşılık Mangışlak bölgesinde yaşayan halk tarıma yönelmemiş, geçimlerini balıkçılık ve hayvancılık faaliyetleriyle sağlamışlardır.²³⁷

Türkmenistan toprak düzeninde dört ana toprak ve su mülkiyet sistemi bulunmaktaydı. Trans-Hazar bölgesine özgü sanaşık adı verilen su ve arazi mülkiyeti sistemi, üretim kapasitesinin gelişimini önemli ölçüde yavaşlatan bir yapı arz ediyordu. Sanaşık arazilerinde her yıl yenilenen toprak taksimi, tarımsal üretimin genellikle yer değiştirerek sürdürülmesine yol açmaktaydı. Buna karşın mülk adı verilen sistemde arazi ve su, sahibinin özel mülkiyetinde bulunuyor, bu durum üretim gücünün daha etkin kullanılmasına imkân tanıyordu. Böylelikle mülk sistemi, zaman içerisinde sanaşık uygulamasının yerini alarak nadas yöntemine dayalı ekim yapılmasını ve pamuk tarımının yaygınlaşmasını kolaylaştırıyordu. Mülk mülkiyeti, esasen kabile ileri gelenleri, reisler ve kadılar gibi nüfuzlu kişilerin kontrolü altındaydı. Bir yandan geniş ölçekli arazi sahipliklerinin oluşumu hız kazanırken diğer yandan küçük maliklerin ve kabilelerin topraklarının istimlâki giderek artıyordu. Başlangıçta paylaştırılmamış olan ve kamuya ait kabul edilen araziler, köy cemiyetleri tarafından

²³⁶Turan, age., s.54.

²³⁷ Turan, age., s.49-53.

kiralanıyor, bu uygulama yalnızca Trans-Hazar bölgesinde görülüyordu. Bu kiralamalardan elde edilen gelir, köy cemiyetinin ortak bütçesine aktarılıyordu. Ancak 1891 yılında sömürge yönetiminin bu kiralık arazilere el koymasıyla, söz konusu topraklar hazine mülküne dönüştürüldü. Bu gelişme yerel maliklerin ekonomik durumunu olumsuz etkilediği gibi, köylülerin mülkiyet kaybı sürecini de hızlandırdı. Köylülerin elinden alınan arazilerin önemli bir bölümü, Murgap'ta yüzölçümü 104 bin desyatınayı bulan Çar mülklerine dâhil edildi. Trans-Hazar bölgesinde kiralık araziler, toprak bolluğu nedeniyle yalnızca Merv (Marı) ve Tejen çevresinde bulunmaktaydı. Bu araziler, kasaba meclislerinde yapılan toplantılarla kiraya verilmekte ve kiracılardan ürünün dörtte biri ya da beşte biri oranında pay alınmaktaydı.²³⁸

2.1. SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL DÖNÜŞÜM SÜRECİ

1924'te Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilanından sonra 1925 yılına dek ülke genelinde il ve ilçe düzeyinde komite kurultayları düzenlenmiş, bu toplantılarda yürütme komitelerinin raporları incelenmiş; eğitim, su kaynaklarının yönetimi, tarımın durumu, ulusal ve uluslararası gelişmeler gibi konular ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.²³⁹

Daha önce de belirttiğimiz gibi 14 Şubat 1925'te Aşkabat'ta gerçekleştirilen Birinci Komiteler Kurultayı'na 303 delege katılmış ve bunların yaklaşık yüzde altısı kadınlardan oluşmuştur. Bu kurultayda Türkmenistan SSC'nin kuruluş bildirgesi kabul edilmiş ve cumhuriyetin Sovyetler Birliği'ne resmen dâhil edilmesi onaylanmıştır. Aynı kurultayda toprak ve su reformu yapılmış; tüm arazi ve su kaynakları özel mülkiyetten çıkarılarak devletleştirilmiş ve yalnızca çiftçilerin kullanımına tahsis edilmiştir. Ayrıca kadınlara yönelik çeşitli hak genişletmeleri yapılmış, evlilik yaşı yükseltilmiş, siyasal, sosyal ve kültürel hayatta kadınlara erkeklerle eşit haklar tanınmıştır.²⁴⁰

Bu kurultay ile eş zamanlı olarak Türkmenistan Komünist Partisi'nin Birinci Kurultayı da düzenlenmiş, açılıшта yaklaşık 6800 komünist hazır bulunmuştur. Toplantıda ülkenin sosyalist kalkınma programı belirlenmiş, üretimin artırılması, tarımsal alanların genişletilmesi, eski sulama sistemlerinin yeniden inşası, kadınların sosyal yaşama katılımının teşvik edilmesi ve parti disiplininin güçlendirilmesi gibi konular üzerinde durulmuştur. Kurultay, ideolojik ve

²³⁸ Muratnazarov, 1984, s.192

²³⁹ Vvedenskiy, age, s. 456.

²⁴⁰ K. B. Muhammetberdiyev, Y.A. Orazgılıcov (1997). *Türkmenistan'ın Tarihinden Materyaller (1917-1994)*, Aşkabat, s. 47.

örgütsel açıdan partiyi güçlendirmeye yönelik çeşitli kararlar almış ve üyeler arasında cehaleti ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalar başlatmıştır.²⁴¹

Siyasi katılımın genişletilmesi, Sovyet yönetiminin yerleştirme politikasının bir parçasıdır. 1926 yılında komitelerin yeniden seçimleri gerçekleştirilmiş ve bu seçim süreci nüfusa yeni katılımlar sağlamıştır. Bu dönemde şehirlerde seçime katılım oranı %46,1, kırsalda ise %30,9 olarak kaydedilmiştir. Ancak cumhuriyetin en ücra bölgelerinden biri olan Daşoğuz'da, 1926 yılına kadar süren Basmacı Hareketi nedeniyle olağan seçim düzeni işletilememiştir. Bu bölgede yalnızca Devrimci Komiteler gibi olağanüstü organlar faaliyet göstermiştir. Köylerde ilk kez seçim komiteleri oluşturulmuşsa da Daşoğuz'da yeterli sayıda Türkmen milli kadrosunun bulunmaması ve göçebe nüfusun hâlen bey-köylü toplumsal yapısını koruması, komite örgütlenmesinde önemli bir engel teşkil etmiştir.²⁴²

1926 seçimlerinin en belirgin özelliği, toplumun kültürel ve siyasal geri kalmışlığının sonuçlara yansımalarıdır. Geleneksel unsurlar, kadınların komitelerde yer almasına karşı yoğun propaganda yapmış ve bu durum özellikle kırsal alanlarda kadın temsilini azaltmıştır. Buna karşın şehir komitelerindeki kadın oranı %26,6'dan %30,1'e yükselmiştir.²⁴³

Türkmenistan'da Sovyet demokrasisini kökleştirme çabaları, diğer Sovyet cumhuriyetlerine kıyasla daha yavaş ilerlemiş ve bu durum halk kitlelerinin rejime entegrasyonunu geciktirmiştir. Bu nedenle Merkez Komite, Mayıs 1926'da Türkmenistan Komünist Partisi hakkında özel bir karar almış; köylerdeki yönetim ve üretim organlarının sağlamaştırılmasını, konar-göçer hayvancılıkla uğraşan nüfusun Sovyet kültürel inşasına dâhil edilmesini öngörmüştür. Ayrıca feodal kalıntıların tasfiyesi, kadınların toplumsal hayata katılımının artırılması ve yerli sanayi iş gücünün geliştirilmesi vurgulanmış; parti örgütlenmesi köy komitelerinin ve kooperatiflerin canlandırılmasına yönlendirilmiştir. Bu politikaların etkisiyle Mart 1927'de Sovyet organlarında Türkmenlerin temsil oranı %20'den %28,2'ye yükselmiştir.²⁴⁴

26 Mart-3 Nisan 1927 tarihleri arasında gerçekleştirilen II. Komite Kurultayı'nda Türkmenistan'ın ilk anayasası kabul edilmiştir. Bu anayasa, SSCB Anayasası ile paralel bir şekilde devletin temel hukuki çerçevesini oluşturmuş, Türkmenistan SSC'nin Sovyetler Birliği'ne kendi iradesiyle ve gönüllü olarak katıldığını teyit etmiştir. Ardından 31 Temmuz

²⁴¹ M. Nazarova (2017). *1924-1953 Yılları Arasında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Tarihi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, s. 45.

²⁴² Muhammetberdiyev, Orazgılcov, age, s. 49.

²⁴³ Vvedenskiy, age, s. 457.

²⁴⁴ Atamamedov, Moşev, agm, s. 123.

1927'de Türkmenler için zorunlu askerlik uygulaması başlatılmış ve bu kararın halkın vatanseverlik duygularını pekiştirmesi amaçlanmıştır.²⁴⁵

1928'de yapılan komite seçimlerinde bir önceki seçimlerde yetersiz olan Türkmen kadrolarının oranı Sovyet yönetiminin çalışmaları sonucunda %40'tan %50'ye yükselmiştir. Bu seçimler, cumhuriyetin en uzak bölgelerine kadar ulaşmış ve özellikle kadınların siyasi yaşama katılımında dikkate değer bir artış sağlamıştır. 1927 seçimlerinde kadınların oranı %6,2 iken, 1928'de bu oran %12,5'e çıkmıştır.²⁴⁶

1929 seçim kampanyası ise işçi ve köylülerin birleşmesini güçlendirmiş, Sovyet demokrasisinin daha da yaygınlaşmasına ve kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Böylelikle 1926-1929 yılları arasında yürütülen seçim propagandaları, Sovyet demokratik sisteminin Türkmenistan'da önemli ölçüde yerleşmesini sağlamıştır.²⁴⁷

Ekonomik dönüşümden toprak reformu ve sanayileşme bahsetmek yerinde olacaktır. 1925 yılı Türkmenistan'da tarımsal üretimin yeniden düzenlenmesi ve geliştirilmesi bakımından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde ham parafın üretimi 452 tona ulaşmış (1914'te 402 ton), petrol üretimi ise 1921 yılına kıyasla iki buçuk kat artış göstermiştir. Ancak 1914 verileri ile karşılaştırıldığında üretimin hâlâ geri seviyede olduğu görülmektedir. Pamuk üretiminde 183 bin pud yağ ve 486 bin pud saf pamuk lifi elde edilmiştir. Bu veriler, petrol ve pamuk üretiminde kaydedilen ilerlemenin yeterli olmadığını ortaya koymaktadır. Bunun temel nedeni kullanılan teknolojinin geri kalmışlığıdır. Genç üretim sektörüne rağmen, yerli işçi kadroları giderek genişlemiş, üretimde istikrarlı bir gelişim sağlanmış, işçilerin maddi durumu belirgin şekilde iyileşmiş ve maaşların yanı sıra siyasal ve kültürel düzeyleri de yükselmiştir. Bu süreçte konut inşaatına başlanmış ve 1925 yılı sonuna gelindiğinde toplam 2230 metrekarelik konut alanı inşa edilmiştir.²⁴⁸

Bununla birlikte işçilerin refah seviyesindeki iyileşmeye karşın ciddi sorunlar devam etmiştir. En önemli sorunlardan biri işsizliktir. 1 Temmuz 1925 tarihinde 2433 kişi işsiz olarak kaydedilmiş, bunların yalnızca 27'si üretim iş gücü kapsamındadır. İşsizlere destek olmak amacıyla toplu istihdam alanları oluşturulmuş, kolektif çalışmalar düzenlenmiş ve maddi

²⁴⁵ Özbay, agm, s. 204.

²⁴⁶ Vvedenskiy, age, s. 458.

²⁴⁷ Atamamedov, Moşev, agm, s. 124.

²⁴⁸ N.V. Atamamedov, M. Moşev (1984). 1938-1941 yıllarında Türkmen SSC'i, *Turkmenskaya Sovetskaya Socialistiçeskaya Respublika*, Glavnaya Redakciya Turkmenskoy Sovetskoy Enciklopedii, Aşkatat, s. 128-131.

yardımlar sağlanmıştır. 1924 yılında 85 bin ruble olan yardımlar, 1925'te 108 bin rubleye çıkarılmıştır.²⁴⁹

1926 yılının başlarında kamuya ait üretim işletmelerinde 7165 kişi çalışırken, demiryolu taşımacılığı ve yerel üretim sektörlerinde yaklaşık 10 bin işçi istihdam edilmiştir. İşçi sayısında yerli Türkmen nüfusun oranı giderek artmış, 1926 yılı sonunda pamuk fabrikalarında 50 Türkmen kadını çalışmaya başlamış ve 35 Türkmen kadın stajyerlik yapmıştır. Aynı dönemde demiryolu atölyelerinde de yerli halkın çalıştırıldığı kaydedilmiştir.²⁵⁰

Bu kalkınma yılları sağlık hizmetlerinde de köklü bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Daha önce köylerde hiçbir sağlık merkezi bulunmazken, zamanla tıp hizmetleri gelişmeye başlamıştır. Başlangıçta hekim sayısının azlığı büyük zorluklar yaratmış, ancak Moskova, Penza, Samara ve Perm gibi şehirlerden gönderilen sağlık personeli ile bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.²⁵¹

1926'da Akademisyen A. E. Fersman başkanlığında yürütülen araştırmalar sonucunda Karakum Çölü'nde zengin kükürt yatakları keşfedilmiş ve 1928'de Karakum Kükürt Fabrikası'nın temeli atılmıştır. Komünist Parti tarımsal üretime stratejik önem atfetmiş, zira sosyalist sanayileşmenin başarısı için hammadde ve tarımsal girdilerin güvence altına alınması zorunlu görülmüştür. 1925-1927 yılları arasında Aşkabat ve Merv bölgelerinde uygulanan toprak ve su reformları sonucunda 27 bin topraksız veya az topraklı çiftçi toprak ve su sahibi yapılmıştır. Reformların temel hedefi, Türkmen köylerinde tarımsal üretimi geriletken eski ekonomik düzenin ortadan kaldırılmasıdır.²⁵²

Toprak ve su reformları iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. İlk aşama, 24 Eylül 1925'te kabul edilen Merkezî Yürütme Komitesi ve Türkmenistan SSC Sovnarkom kararları uyarınca başlatılmış ve Ekim 1926'ya kadar Aşkabat ili ile Merv bölgesinin iki ilçesinde uygulanmıştır. İkinci aşama ise Ekim 1926'dan Ekim 1927'ye kadar Tejen, Yoloten, Serahs ve Tahta-Bazar ilçelerinde yürütülmüş ve özellikle güney bölgelerinde tarımsal gelişme hızlandırılmıştır.²⁵³

Türkmenistan'da kolektifleştirme politikalarının hayata geçirilmesi diğer cumhuriyetlere kıyasla daha geç dönemde mümkün olmuştur. Bunun başlıca nedeni 1920'li

²⁴⁹ Vvedenskiy, age, s. 457.

²⁵⁰ Atamamedov, Moşev, agm, s. 121-122.

²⁵¹ Kara, agm, s. 243.

²⁵² Atamamedov ve Moşev, agm, s. 121-122.

²⁵³ Özbay, agm, s. 204.

yılların sonuna kadar bölgede devam eden ayaklanmalar ve Sovyet yönetimine karşı güvensizliktir. Bolşevik yönetimi, Türkmenleri asi ruhlu olarak nitelendirmiş ve bölgeye yerleşme süreci aşamalı, zaman zaman da kanlı şekilde gerçekleşmiştir. Toprakların kolektifleştirilmesi ancak 1926'da başlayabilmiştir.²⁵⁴

Bu yıllarda tarımsal birlikler ve aile kooperatifleri giderek yaygınlaşmış, 1928 itibarıyla bir kooperatif yaklaşık 39 bin aileyi bir araya getirmiştir. Türkmenistan'da ilk kolhozlar 1926'da ortaya çıkmış, ancak bu kolhozların organizasyon kapasitesi zayıf kalmış ve özellikle traktör gibi tarım aletlerine ciddi ihtiyaç duyulmuştur. Ziraat sektörünün en zayıf halkasını ise hayvancılık oluşturmuş, çünkü üretim hâlen göçebe yöntemlere dayalı olarak yürütülmekteydi. Büyük ve küçükbaş hayvan sayısı, Birinci Dünya Savaşı, dış müdahaleler ve iç savaş dönemlerine göre ciddi biçimde azalmıştır.²⁵⁵

Türkmenistan'da sosyalist sanayileşme oldukça güç koşullar altında yürütülmüş, bu sürecin başarısı için Sovyet demokrasinin yaygınlaştırılması ve komitelerin güçlendirilmesi zorunlu görülmüştür. Geniş işçi ve köylü kitlelerinin Komünist Parti etrafında toplanması, devlet yönetimine aktif biçimde katılmaları ve beyler ile burjuva sınıfının geriye kalan siyasal etkilerinin ortadan kaldırılması amacıyla komitelerin hem üretim hem de siyasal faaliyet düzeylerinin yükseltilmesi hedeflenmiştir.²⁵⁶

Toplumsal dönüşümün en kalıcı izleri kültürel alanda görülmüştür. 1923 yılından itibaren ülkede okul inşaatlarında büyük bir artış gözlenmiş, çok sayıda eğitim kurumu kurulmuş ve teknik eğitim altyapısı oluşturulmuştur. Türkmen dilinde kitaplar yayımlanmış, yerli öğretmen kadroları yetiştirilmiş, Merv'de açılan Türkmen Aydınlanma Enstitüsü'nde köy ve kasabalarda görev yapacak öğretmenler eğitilmiştir. 1923-1924 yıllarında yalnızca Türkmenistan'da 110 okul açılmıştır. Ayrıca Taşkent'te bir Türkmen Enstitüsü faaliyete geçirilmiştir. Gerçekte Türkmenistan'ın modern okullarla tanışması, Türk dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, İsmail Gaspıralı'nın öncülük ettiği Usul-i Cedid mektepleri sayesinde olmuştur. Fakat 1924 sonrasında Sovyet yönetimi bu okulların varlığını sona erdirerek kendi eğitim politikalarını uygulamaya koymuştur.²⁵⁷

1921-1925 döneminde Türkmen Sovyet basını da gelişmiş; Türkmenistan adlı gazete Türkmen dilinde yayımlanmış, 7 Kasım 1924'ten itibaren Rusça Türkmen Kıvılcımı gazetesi

²⁵⁴ Atamamedov, Moşev, agm, s. 123.

²⁵⁵ Vvedenskiy, age, s. 457.

²⁵⁶ Kara, agm, s. 243.

²⁵⁷ E. Özbay (2008). *Çarlık ve Sovyet Rusya'sının Türkistan Eğitim Politikasında Türkmenistan Örneği. Türk Dünyası Araştırmaları*, (172), s. 202.

çıkarılmış, 21 Ocak 1925'ten itibaren ise Dayhan gazetesi haftalık olarak yayımlanmıştır. Bu yayın faaliyetleri halkın kültürel seviyesinin yükselmesine katkıda bulunmuştur.²⁵⁸

1920'lerin sonlarına gelindiğinde Türkmen dili üzerine ilk önemli akademik eserler yayımlanmıştır. M. Geldiyev ve G. Alparov, Türkmen Türkçesi grameri üzerine bir çalışma neşretmiş; A. P. Potseluyevskiy ise Türkmence öğretimine yönelik bir kılavuz kitap hazırlamıştır. Bu dönemde standart yazı dili oluşturma çabalarında Teke boyunun ağzı temel alınmış ve Sovyet dönemi Türkmen edebiyatı büyük ölçüde Teke-Yomud ağızlarına dayanmıştır. Türkmenistan Sovyetler Birliği içinde dil bakımından Ruslaşmanın en az yaşandığı cumhuriyetlerden biri olmuştur.²⁵⁹

Sovyet yönetimi rejimi pekiştirme sürecinde halk sanatlarının gelişmesine de imkân sağlamış; müzik, şiir ve tiyatro alanlarında Türkmen kültürü önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Bu gelişmede Mahtumkulu, Mollanepes ve Kemine gibi şairlerin eserleri belirleyici olmuştur.²⁶⁰

2.2. TOPLUM VE KÜLTÜREL HAYATTA SOVYETLEŞTİRME ÇALIŞMALARI

Türk halkları, arka arkaya gerçekleşen devrimleri Çarlık yönetiminin baskıcı rejiminin sona ereceği umuduyla karşılamışlardır. Ancak yeni rejimin ilk aylarında Rus şovenizminin hızla harekete geçmesi ve Sovyetlerin Türkistan'da uygulamaya koyduğu aşağılayıcı politikalar, halk arasında derin kuşkuların oluşmasına yol açmıştır. Bölgedeki Türklerin çoğunluğu, bu iktidar değişimini Ruslar arasındaki bir iç iktidar mücadelesi olarak görmüş ve sürece mesafeli yaklaşmıştır. Eski düzenin yıkılmasına ilişkin bir uzlaşma bulunduğu açıktır; ancak devrim sonrası beklentiler, zaman içinde toplumları yeni endişeler ve sorularla yüz yüze bırakmıştır. En dramatik durum ise Türk halklarının tamamen dışında gelişen bu siyasal kutuplaşmada zorunlu bir tercih yapmaya mecbur bırakılmaları olmuştur. Ahmet Baytursun, dönemin ruh halini şu sözlerle dile getirmiştir:²⁶¹ “Kazak-Kırgız toplulukları, ilk devrimi coşku ve umutla karşılarken, ikinci devrime korku ve derin bir kaygıyla tepki göstermişlerdir.” Bu tavrın gerekçesini anlamak güç değildir. Zira birinci devrim, Çarlık yönetiminin baskıcı

²⁵⁸ Nazarova, agt, s. 46

²⁵⁹ M. Kara (2002). *Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (14), s. 243.

²⁶⁰ Vvedenskiy, age, s. 456.

²⁶¹ A. Bennigsen, S.E.Wimbush (1995). *Sultan Galiyev ve Milli Komünizm*, (Çev. B. Tanatar), İstanbul: Anahtar Kitaplar, s. 41-43.

düzeninden kurtuluşu simgelemiş ve uzun süredir beslenen özerklik hayallerini kuvvetlendirmiştir. Buna karşılık ikinci devrim, sınır bölgelerinde yaşanan şiddet, zorla el koymalar, yağmalar ve otoriter bir idari yapının tesis edilmesiyle birlikte ilerlemiş, böylece adeta bir anarşi ortamı yaratmıştır. Daha önce yalnızca küçük bir çarlık bürokrasisi tarafından maruz bırakıldıkları baskı, bu kez aynı kişilerin veya Bolşevik kimliği altında hareket eden yeni unsurların eliyle devam etmiştir. Alaş Orda'nın Sovyet rejimine yönelmesinde belirleyici unsur, çarlık düzenini yeniden tesis etmeyi vadeden Kolçak yönetiminin siyasetidir; ancak yerel Bolşeviklerin uygulamalarını gördükten sonra bu vaat, cazibesini büyük ölçüde yitirmiştir. Taymas da Müslümanların bu dönemde iki ateş arasında kalarak çaresiz bir tercihe zorlandıklarını vurgulamıştır.²⁶²

30 Ağustos-7 Eylül 1918 tarihleri arasında Başkurdistan, Kazakistan ve Türkistan hükümetlerinin katılımıyla ortak müzakereler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerde en önemli gündem, Sovyet rejiminin topraklı özerklik teklifine hangi taleplerle karşılık verilmesi gerektiğidir. Özellikle Türkistan'ın tamamını kapsayacak projelerin üzerinde durulmuş ve özerkliğe verilecek isim konusuna özel bir hassasiyet gösterilmiştir. Bu durum, Türkistan aydınlarının Sovyetlerin kaygılarını erkenden fark ettiklerini ve rasyonel bir yaklaşım sergilediklerini göstermektedir. Müzakereler sonunda Güneydoğu Müslüman Ülkeleri Federasyonu kurulmasına yönelik bir teklifin Rus hükümetine iletilmesi kararlaştırılmıştır. Togan, burada Yusuf Akçura ile yaptığı görüşmede, Başkurt, Kazak ve Türkistan bölgelerini içine alan bu federasyon projesini anlattığında Akçura'nın Şark Türkleri Federasyonu adını önermiş olduğunu aktarmaktadır. Görüşmeye katılan Kazak lider Alihan Bökeyhan ise, hareketin Pantürkist bir damga yemesini önlemek için Şarki Rusya Müslümanları Federasyonu adının tercih edilmesini, ileride diğer isimlerin de kabul edilebileceğini ifade etmiştir. Bu federasyon düşüncesi, rejimin dikkatini çekmiş ve Doğu Komünistleri İkinci Kongresi'nden sonra Orenburg'un Başkurdistan ile Kazakistan arasında bir tampon bölge olarak konumlandırılması süreci başlatılmıştır.²⁶³

Togan, 8-11 Kasım 1919 tarihlerinde yapılan Başkurdistan'ın ilk Komünist Kongresi'ne katılmadığını çünkü o sırada bölgede bulunmadığını ve parti üyesi olmadığını belirtir. Bu kongreye katılanların büyük çoğunluğunu Ruslar ve geçici harp muhacirleri oluşturmuş, yerli Başkurt komünistleri azınlıkta kalmıştır. Kongrede en çok tartışılan konu, Başkurdistan ve

²⁶² A.B. Taymas (2000). *Rus İhtilalinden Hatıralar 1917-1919*, İstanbul: Ötügen Yayınevi, s. 135.

²⁶³ Togan (2012). *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 244

Türkistan'ın bir federasyon çatısı altında birleşmesini öngören fikirlerin engellenmesi ve 1919 Aralık'ında yapılması planlanan Başkurt-Kırgız (Kazak) komisyonunun iptali olmuştur. Böylece Bolşeviklerin Türkistan'daki temel önceliğinin, güçlü ve geniş katılımlı bir birlik doğurabilecek idari yapılanmaların önünü kesmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu parçalama siyaseti Sovyet döneminin ana stratejilerinden biri hâline gelmiş, Lenin'in savunduğu kendi kaderini tayin hakkı anlayışı, Stalin döneminde halkların kaderini merkezi otorite lehine şekillendirme politikasına dönüşmüştür. Bu durumun fark edilmesi Türkistan'da tepkilerin artmasına neden olmuş, Özbekler ülkelerinin gerçekten bağımsız mı yoksa bir Rus sömürgesi mi olduğu yönünde tartışmalar yürütmeye başlamışlardır.²⁶⁴

Togan, “Kalenin Komisyonu” olarak bilinen toplantılarda, görünürde herkesin görüşünün alındığı ve demokratik bir sürecin işletildiği izlenimi verilmesine rağmen, oturumların sonunda Moskova'nın önceden hazırladığı projenin kabul edildiğini belirtmektedir. Bu deneyim Togan'ın Moskova'ya olan güvenini tamamen sarsmış, Lenin'i müraileğin piri olarak nitelendirmesine yol açmıştır. Yaşadığı hayal kırıklığını “*Benim için Moskova artık yalancılık ve sahtekârlığın merkeziydi*” sözleriyle ifade etmiştir. O noktadan itibaren tek amacı Türkistan'daki kıyam hareketlerini nasıl destekleyebileceğini araştırmak olmuştur.²⁶⁵

Çarlık Rusya'sı son yüzyılında modernleşme dinamiklerinin de etkisiyle çok uluslu yapısını bütünleştirme çabası içine girmiştir. Bu süreçte ulusal topluluklara Rus dilinin öğretilmesi zorunlu kılınmış, Ortodoks inancına yönlendirme teşvik edilmiş ve Rus kültürü merkeze alınarak diğer kimlikler geri plana itilmiştir. Dolayısıyla uygulanan bu politikalar, yerel halkı Rus kültürüne ve inanç sistemine uyum sağlamaya zorlayan kapsamlı bir kültürel homojenleştirme süreci niteliği taşımıştır. Ekim Devrimi başlangıçta bu anlayışı reddetmiş ve sınıf merkezli bir düzen önerse de enternasyonalizmin cazibesini yitirmesi ve Tek Ülkede Sosyalizm politikasının benimsenmesiyle birlikte Rus milliyetçiliği yeniden canlanmıştır. Nazi yayılmacılığının Moskova önlerinde durdurulması ve Büyük Yurtsever Savaş deneyimi de bu milliyetçi eğilimi pekiştirmiştir. Bu süreçte Sovyetler Birliği'ndeki etnik gruplar, sosyalizm ideolojisi ve federal düzeni tehdit eden bir milliyetçilikle karşılık vermişlerdir. Nihai çözümlenme Sovyet milli kimliği ya da Sovyet siyasi topluluğu projesinin başarısızlığının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.²⁶⁶

²⁶⁴ Yalçınkaya, A. (2004). *Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri*, İstanbul: Beta Basım Yayım, s. 99-101.

²⁶⁵ Togan, age, s. 247-248.

²⁶⁶ A. D. Smith (1994). *Milli Kimlik*, (Çev. B. S. Şener), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 162-163.

Birçok bölgeye Rus göçmenlerinin yerleştirilmesi Rusçanın resmî dil statüsü kazanması ve buna eşlik eden baskıcı uygulamalar, Sovyetler Birliği'nde ulusal milliyetçiliği güçlendiren etkenler hâline gelmiştir. Ülkenin dört bir yanında oluşan yeni Rus nüfusu, yerel halk ile rekabet ortamı yaratmış ve toplumsal huzursuzlukların artmasına yol açmıştır. Sovyet yönetimi, ulusal kimliklerin kaynaştırılarak tek bir “Sovyet kimliği” oluşturulmasını belirsiz bir tarihe ertelemiş; bu nedenle, millî sorunları çözmeyi amaçlayan bir yapı olarak kurulan SSCB, dağılma sürecine kadar bu sorunların yarattığı gerilimlerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Gorbaçov döneminde uygulamaya konulan reformlarla birlikte bu gerilimler açığa çıkmış, özellikle 1985'te başlatılan perestroyka (yeniden yapılanma) süreciyle milliyetçilik üzerindeki baskılar kalkmış ve kontrol edilemez bir şekilde yükselişe geçmiştir.²⁶⁷

Öte yandan Marksizm'in devrim sürecini toplumsal bir mücadele biçimi olarak sürdürecektir örgütlü bir proletaryaya duyduğu ihtiyaç, Türkistan coğrafyasının pek çok bölgesinde karşılanamamıştır. Bu nedenle Marksizm bu bölgelerde ancak bir aydın hareketi ya da entelektüel bir söylem olarak yaşam bulabilmiştir. Zira Bakü dışında dikkate değer bir işçi sınıfı bulunmamaktaydı. Bu koşullar altında yerel aydınlar, halkı Sovyet iktidarına kazanmanın tek yolunu millî söylemler geliştirmekte bulmuşlardır. Bu söylemler, Kafkasya'da Ruslara karşı cihat çağrıları, Kazak bozkırlarında millî başkaldırı hareketleri, Orta Asya'da ise tarikat örgütlenmeleri üzerinden şekillenmiştir. Müslüman toplulukların ikna olamadığı bir diğer nokta ise Marksizm'in anti-emperyalist söyleminin, Sovyet yönetiminin pratikteki uygulamalarıyla bağdaştırılmasıydı. Bu durum, Müslüman elitlerin zihinlerinde sürekli bir kuşku kaynağı olarak kalmış ve sosyalizmin gerçekten sömürgeciliğe karşı bir alternatif sunup sunmadığı tartışmasını derinleştirmiştir.²⁶⁸

Türkistan'da örgütlü proletaryanın ve buna bağlı güçlü bir entelektüel komünist önderliğin yokluğu, zoraki kurulan yerel komünist teşkilatlar ile merkezî Sovyet otoritesi arasında yapay bir ilişki doğurmuş, bu ilişki ilk yıllarda iki tarafın çıkarlarına göre değişkenlik göstermiştir. Ancak Stalin'in merkezdeki gücünü artırmasıyla birlikte süreç tamamen yerel taleplerin aleyhine dönmüş ve Rus Bolşevik liderliğinde “devrimin kalıcı olabilmesinin ancak gelişmiş Rus proletaryasının diktatörlüğüyle sağlanabileceği” anlayışı hâkim olmuştur. Bu yaklaşım, tarihsel Rus emperyal pratiğiyle örtüşen bir reelpolitik anlayışın ürünüydü ve merkezin tüm bölgeler üzerinde denetim kurmasına meşruiyet sağlamıştır. Zamanla

²⁶⁷ M. Light (2000). Nationalism and Identity in the Former Soviet Union, *METU Studies in Development*, 27/3-4, s. 301-319.

²⁶⁸ Bennigsen ve Wimbush, age, s. 47,54.

başlangıçtaki entelektüel Bolşevik kadroların yerini, yerlilere karşı tavırları Çarlık dönemini aratmayan kaba ve köylü karakterli yöneticiler almış; Sovyet sisteminde bu tür şovenist eğilimleri engelleyecek bir mekanizma bulunmadığından, yerel komünistlerin itirazları giderek yükselmiştir. Bu yeni düzen, imparatorluk şovenizmi, Büyük Rus şovenizmi ve komünist Bonapartizm gibi kavramlarla eleştirilmiştir.²⁶⁹

Bu ortam Sultan Galiyev'i ezilen halkların kurtuluşunu merkeze alan alternatif bir devrim paradigması geliştirmeye yöneltmiştir. Galiyev, İngiltere örneğini vererek, devrim gerçekleştirse dahi İngiliz proletaryasının sömürgeler üzerindeki tahakkümü sürdürme eğiliminde olacağını, bu nedenle Doğu'nun mazlum Müslüman halklarının bağımsız bir komünist hareket etrafında birleşmesi gerektiğini savunmuştur. Böylelikle devrime başlangıçta teorik gerekçelerle destek veren yerel komünistler, devrim kökleştikçe ortaya çıkan çelişkileri eleştiren ve yeni bir muhalefet literatürü inşa eden bir düşünsel gelenek oluşturmuşlardır. Bu süreçte öne çıkan temel tespit, sosyalist bir devrimin önceki sömürgeci düzenin tahakküm ilişkilerini bütünüyle ortadan kaldırmadığı, dolayısıyla sosyalizmin ancak mazlum halklar tarafından benimsenirse ilerici bir nitelik kazanabileceğiydi.²⁷⁰

Bununla birlikte Sovyet rejiminde görev alan birçok enternasyonalist kadronun zamanla milliyetçi veya dindar bir eğilim kazanması tesadüfî değildir; bu durum tarihsel ve sosyolojik sebeplerle açıklanabilir. Ekim Devrimi sonrasında Bolşeviklerin enternasyonalist söylemlerinin giderek etkisini kaybetmesi devrim öncesi sosyalist önderlerin önemli bir kısmının Sovyet karşıtı cepheye geçmesine yol açmış ve bu durum Türk halklarında derin bir hayal kırıklığı ile siyasal bir umutsuzluk yaratmıştır. Tepkisel bir reaksiyon olarak ortaya çıkan bu durum yaklaşık on yıl sürecek olan Basmacı hareketinin toplumsal zemininin oluşmasına da katkıda bulunmuştur.²⁷¹

Türkmenler ve diğer Türk grupları kalkıştıkları bağımsızlık mücadelesinde başarılı olamayınca haklarını savunabilmek için, komünist düzen içinde yeni bir mücadeleye girişmiştir. Türkistan'da kurulan komünist partilerde çalışan Türkler, bu partilerin tamamen Sovyet kontrolüne geçmemesi ve olabildiğince milli hak ve çıkarların korunması için mücadele eden bir hareket başlamışlardır. Liderliğini Münevver Kari, Turar Rıskul ve Sultan Galiyev'in yaptığı bu hareket yoğun çalışma ve çabalar gösterilerek komünist yönetimde bir "Türkistan Milli Birliği" oluşturabilecek güce ulaşması sağlandı. Bu milli birlik fikri özellikle 1921'de

²⁶⁹ Smith, age, s. 164.

²⁷⁰ Bennigsen ve Wimbush, age, s. 64-66.

²⁷¹ A. Maalouf (2000). *Ölümcül Kimlikler*, (Çev. A. Bora), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 120.

daha yaygın hale gelmiştir. Nihayetinde 1921 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın Türkistan'a göndermiş olduğu TBMM üyelerinden İsmail Suphi Beyin girişim ve çabalarıyla "Türkistan Milli Birliği" teşkilatı hayata geçirilerek, başına Zeki Velidi getirilmiştir.²⁷² Türklerin Komünist sistem içinde Türklerin birliğini sağlayarak haklarına ulaşmak adına yaptıkları bu ve benzeri girişimler Sovyetleri yeniden endişelendirmişti. Çünkü Türkler her zaman ve her şartta Sovyetlerin tüm oyunlarına rağmen kendi milli çıkarlarını savunmak için yılmadan çalışmalarını sürdürmüşler ve yeniden bu amaç doğrultusunda komünist rejimi içinde yeni bir mücadele başlatmışlardı.²⁷³ Bu durumun şuuruna varan Ruslar Türkmenler üzerinde şiddetli baskılar başlatarak bu amaçla mücadele edenleri memleketten uzaklaşmak zorunda bırakmaya başladılar. Nitekim, Mart 1924 tarihinde Taşkent'te Kazakların, Türkmenlerin, Özbeklerin ve Kırgızların bulunduğu bir kongredeki delegeleri kışkırtan Ruslar kongreyi çıkmaza sokmayı başlardılar. Bu Sovyet oyunları nihayetinde Türkistan'ı ayrı ayrı Cumhuriyetlere bölmeyi başarmışlardı ve Eylül 1924 tarihinde sınırları çizilmişti.²⁷⁴ Prof. Reinhart Maurach Sovyet Rusların uyguladığı bu siyaseti "*Divide and Rule*" Böl ve Yönet şeklinde tanımlamıştır.²⁷⁵

Türkistan'da Türk halkının mevcudiyetini Sovyet Rejimi zaten reddediyordu. Rusya devleti ve komünist partisinin Türkistan komisyonunun başkanı Rudzutak Taşkent şehrinde Türkistan'da Türk cumhuriyeti kurulması hakkındaki karara karşı olarak düşünce ve isteklerini aşağıdaki gibi açıkça bildirmiştir. "*Türk Cumhuriyeti'ni teşkil etmek kararına razı değilim. Bu karar milliyetçilerin tesiri altında kabul edilmiştir. Hakikaten, Türkistan'da yegâne Türk halkı yoktur. Türkmenler, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler vardır*". Moskova'nın en korkulan ve güçlü icra heyeti başkanının böyle bir bildirisinin ne anlama geldiğini herkes biliyordu. Sovyetlerde Türkistan terimi kullanılmamıştır ama zorunda kaldıklarında Türkistan adından da vazgeçilmemiştir. Bu durumu Lenin'in Türkistan sınırlarının nerelerde olduğu düşüncesinden anlayabiliriz: "*Türkistan, Ural, Turgay Akmolla, Semipalatinsk, Fergana, Semerkant, Yedisu, Sir Derya, Hazar denizi boyu, Hive ve Buhara vilayetinden ibarettir*".²⁷⁶

Sovyet rejimi bürokrasiyi ortadan kaldıramadığı gibi hırsızlık ve gasp ile mücadelede de başarısız olmuştur.²⁷⁷ Lenin'in Marxist olan sosyal demokrat partisi merkezîyetçidir. O'na göre hem milliyetçilik hem de federalizm gericedir. Lenin gerekli açıklamaları şöyle yapmıştır:

²⁷² M. Saray (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul, s.60.

²⁷³ M. Saray (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, s.155.

²⁷⁴ M. Saray (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul, s.60-61.

²⁷⁵ M. Saray (2017). *Gaspiralı İsmail bey'den Atatürke Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul, s.175

²⁷⁶ Hayıt, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, s.216-217.

²⁷⁷ V. Monteil (1992). *Sovyet Müslümanları*, çev. Mete Çamdereli, Pınar yayınları, İstanbul 1992, s. 33.

“Sosyal demokratların milli hareketlere verdiği destek sadece stratejiktir. Bu destek belirli bir düşmana karşı bir müttefikin desteğidir burada amaç düşmanın düşüşünü hızlandırmaktır”.²⁷⁸

Kültür alanında ve edebiyatta milli ruhlu kitaplar yasaklanmış, Türkmen yayınlarında Sovyet ruhu ve işçi sınıfı kolhoz edebiyatı yaratılması, konu olarak Büyük Kardeş Rus milletinin Türkmen ve Rus olmayan milletlere yaptığı yardım ve iyiliklerin ele alınması ve büyük Rus edebiyatından tercümelerin yapılması yoluna gidilmiştir. Bunların dışında İslam dini karşıtı faaliyetlerle, Türklerin eski İslamî kültürden koparılarak Rus kültürünün daha kolay benimsetilebileceği yoğun bir yayın basımına başlanmıştır. İslam kültürüne “İnsanları ilerlemekten alıkoyan uyuşturucu bir afyon gibidir” yazılı sözlü sloganları ile hücum ediliyordu. İslam’ı bu şekilde kötölemeye kalmayan Sovyetler, Müslüman ahaliye yönelik Ateistlik dersleri ve konferanslar yapıyorlar ve buna herkesin katılmasını zorunlu kılıyorlardı. Arap harfleriyle yazılan zengin kültür hazinelerinden kopmalarını sağlamıştı. Sovyetler bütün Türkleri inanç, dil, kültür ve milliyet kavramını yok etme yolunu izlemekte idiler.²⁷⁹

Sovyet siyasetçileri mevcut Türk-İslam kurumlarının, değerleri ve kimliğinin, Marxist-Leninist Sovyet devletinin ideoloji ve hedeflerine kesinlikle uymadığını düşünüyorlardı. Bu uyumu sağlayabilmek için kültürel tecrit ve İslam kurumları ile mücadele programı uygulamışlardır. Türkleri, geleneksel kültür mirasından ve İslam dünyasından koparmak suretiyle Sovyet rejimine teslimiyetlerini sağlamak için milli kültürlerinden koparmaya çalışmışlardır. Bu amaçla tecrit ve harf inkılabı siyasetini izlediler. Kiril alfabesi ile eski kültürle bağlantılar koparılırken Türkçe, bilimsel, teknolojik ve siyasal kavramlarda, hatta günlük kelimelerde bile Rusçaya bağımlı bir hale getirildi.²⁸⁰

Para politikasında ise itibari değeri yirmi, altmış, iki yüz, üçyüz, beşyüz, bin, iki bin, beş ve on bin tenge olan kâğıt paralar geçerlidir. Daha sonrasında on, on beş, yirmi, elli “köpük” ve bir “ruble” olan metal paralar da kullanılmaya başlanmıştır. Türkistan’da Buhara paraları 1924 tarihi Ekim’e kadar kullanılmıştır. Daha sonra Sovyet paralarıyla değiştirilmiştir. 1922-1924 tarihlerinde gerçekleştirilen para reformundan sonra yapılan ıslahatların hepsi büyük ölçüde paranın dış şeklinin, itibarının ve para nişanlarının değiştirilmesine yönelik bir süreçtir.²⁸¹

²⁷⁸ V. Monteil, age., s. 47.

²⁷⁹ M. Saray (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul, s.63-65.

²⁸⁰ S. Erşahin (1999). *Sovyetlerin Türkistan’da uygarlıkları din/ İslam karşıtı politikalar ve sonuçları hakkında bkz*, Türkistan’da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi), Ankara, s.56

²⁸¹ Güngör Turan, *Sovyet Sonrası Orta Asya*, s.83-84.

Sovyet Rusya hukukunun yargılama metodu ve hukuk yönetimi bağlamında Avrupa hukukuna benzer yönlerinin olmasının yanında, diğer hukuk sistemlerine göre bir takım farklı özellikleri de mevcuttur. Tarım araçlarına devletin sahip olması ve tek parti yönetiminin oluşturduğu siyasi tekel, hukuk düzeniyle ulusal ekonominin planlanması arasında var olan özel bağlar ve kamunun ayırımının olmayışı, toplumun baştan inşa edilmesi ülkenin komünizme doğru ilerlemesinde hukuku önemli bir güç sayma anlayışının sonucudur. Bu durum “Sosyalist yasallık” temelini kabul görmesini sağlamıştır. Sovyet yetkililer Çarlık döneminden kalan mevzuatı tamamıyla yürürlükten kaldırarak ülkeyi komünizme götürecek bir hukuk sistemi kurdular. Sovyet hukukundaki yeni sistem Karl Marx ile Friedrich Engels’in ortaya çıkardığı prensibe dayanarak gelişme sürecini almıştır. Buna göre yasaların değişikliği zengin siyasal tabakanın iktidarına son vermeye, hukukun kamu görevlerini bir araç olarak kullanması Sovyetin önce sosyalizme sonra komünizme geçmesi için gerekliydi. İdari suçlar alanı devletin ceza hukuku kapsamına girmiyor ve mahkemelerin yargı yetkisi dışında kalıyordu.²⁸²

Tüm bu dönüşüm sürecinin uygulayıcısı olan idari mekanizmada, Türkmenlerin temsili görünürde var olsa da gerçek iktidar Moskova’nın kontrolünde kalmıştır. Türkistan SSC’nin üst yönetim listeleri incelendiğinde, yerel liderlerin göstermelik olduğu, ancak parti hiyerarşisindeki asıl gücün Rus veya Slav kökenli yöneticilere teslim edildiği açıkça görülmektedir.²⁸³

Sonuç olarak, 1920’lerin ortasından 1930’ların sonuna kadar yürütülen bu çok katmanlı Sovyetleştirme politikaları; Türkmenistan’ın idari, iktisadi ve kültürel yapısını kökten değiştirmiştir. “Böl ve Yönet” stratejisiyle coğrafi bütünlük parçalanmış, alfabe değişiklikleriyle tarihsel hafıza silinmiş ve ateizm propagandasıyla dini kimlik baskılanmıştır. Türkmenistan SSC’nin kuruluşunda yer alan “halkların kendi kaderini tayin hakkı” iddiasının kağıt üzerinde kaldığı görülmüştür.

²⁸² *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (1990). cilt 19, İstanbul, s.544-545.

²⁸³ Rahimov, age., s.126-128.

SONUÇ

Bu çalışma Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki yayılma politikaları, Türkmen topraklarının işgali, 1916 Basmacı Hareketi ve ardından gelen Bolşevik Devrimi sürecinde Türkmenistan'ın geçirdiği siyasal ve toplumsal dönüşümleri kapsamlı biçimde incelemektedir. Çarlık idaresinin hedefi bölgeyi yalnızca stratejik bir tampon bölge olarak değil aynı zamanda hammadde kaynağı ve sömürge pazarı olarak kullanmak olmuş; bu doğrultuda Türkmen toprakları parçalanmış, en verimli araziler pamuk üretimi için ayrılmış, ağır vergi yükleriyle halkın ekonomik gücü zayıflatılmıştır. Yönetim mekanizması tamamen Rus idareciler tarafından işletilmiş, Türkmenlere tali görevler verilmiş, demografik yapı Rus nüfusunun bölgeye yerleştirilmesiyle değiştirilmiştir. Bu durum, Türkmen halkının kendi yurtlarında ikinci sınıf muamelesi görmesine yol açmış, Çarlık düzeni bölgede bir kalkınma unsuru olmaktan ziyade baskı ve sömürünün kaynağı hâline gelmiştir. Bu ağır koşullar özellikle 1905 devrimi sonrasında toplumsal hoşnutsuzluğu artırmış, Rus-Japon Savaşı'nın yarattığı sarsıntılar ve Kanlı Pazar olayının etkileriyle imparatorluk genelinde olduğu gibi Türkmenistan'da da tepkiler derinleşmiştir.

1916 yılında çıkarılan Askerlik Fermanı Türkistan genelinde olduğu gibi Türkmen topluluklarında da büyük bir infiale yol açmış, uzun süredir bastırılmış tepkilerin açık bir ayaklanma hareketine dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Hive Hanlığı'na ve Rus idaresine karşı Cüneyd Han önderliğinde başlayan direniş, her ne kadar başarısızlıkla sonuçlansa da Türkmenler arasında millî bilincin uyanmasına katkıda bulunmuş, bu süreçte Cüneyd Han'ın itibarı artmış ve ilerleyen yıllarda başat bir aktör hâline gelmesine zemin hazırlamıştır. 1917 Şubat ve Ekim Devrimleri, bölgede yeni bir siyasal iklim doğurmuş; Geçici Demokratik Hükümetin federal bir yapı öngörmemesi, halkın ve gayr-i Rus milletlerin bu yönetime mesafeli yaklaşmasına neden olmuştur. Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle birlikte propaganda faaliyetleri yoğunlaşmış, ulusların kendi kaderini tayin hakkı sloganıyla bağımsızlık ve özerklik vaatleri halka cazip gelmiş, özellikle toprak reformu ve eşitlik vaatleri geniş destek bulmuştur. Ancak bu vaatlerin büyük kısmı kısa sürede hayata geçirilmemiş, uygulamada merkezîyetçi ve baskıcı bir idari yapı inşa edilmiştir.

İç savaş dönemi, Türkmenistan açısından çetin bir mücadele süreci olmuştur. Aşkabat'ta geçici hükümet kurulmuş, ancak bu yönetim Bolşeviklere karşı başarılı bir direnç oluşturamamış ve İngilizlerden yardım talep etmek zorunda kalmıştır. General Malleson komutasındaki İngiliz birliklerinin bölgeye gelişi kısa süreli bir üstünlük sağlamış, fakat

İngiltere'nin desteğini çekmesiyle Aşkabat yeniden Bolşeviklerin eline geçmiştir. Aynı dönemde Beyaz Ordu unsurları ile Kızıl Ordu arasında yoğun çatışmalar yaşanmış, Beyazların halka karşı uyguladığı şiddet ve yağmalar halk desteğinin kaybolmasına yol açmış ve Kızıl Ordu'nun ilerleyişi kolaylaşmıştır. Bu gelişmeler, Bolşevik hâkimiyetinin kalıcı hâle gelmesinde etkili olmuştur. Basmacı hareketi ise Türkistan coğrafyasında önemli bir direniş hareketi olarak ortaya çıkmış, Türkmen liderleri de bu mücadelede aktif rol almış; ancak hareketin merkezi bir yapıya sahip olmaması, liderler arasındaki görüş ayrılıkları ve lojistik yetersizlikler nedeniyle başarıya ulaşamamıştır.

Bolşevik iktidarının pekişmesiyle birlikte Türkmenistan'da Sovyetleşme süreci hız kazanmış, 1917 sonrasında kurulan komiteler aracılığıyla toplumsal yaşam yeniden düzenlenmiştir. Türkmenlerin desteğini kazanmak amacıyla yerel komünist kadrolara görevler verilmiş, mahkeme idareleri yenilenmiş, işçi denetim mekanizmaları kurulmuştur. Ancak bu süreçte Türkmenler çoğunlukla ikinci planda tutulmuş, üst düzey idari görevler ağırlıklı olarak Ruslar tarafından doldurulmuştur. Bu durum, halkın Sovyet yönetimine mesafeli yaklaşmasına neden olmuş, yerel liderlerin tasfiyesiyle direniş potansiyeli kırılmaya çalışılmıştır. Cüneyd Han isyanının bastırılması ve Basmacı hareketinin etkisizleştirilmesi bu stratejinin bir parçası olmuştur. Aynı dönemde Cedidci hareketin önde gelen isimleri, emperyalist tehditlere karşı Sovyet Rusya ile iş birliğinin zorunluluk olduğunu savunmuş, ancak Bolşeviklerin dini konulardaki katı tutumları ve pozitivist dünya görüşü, bu iş birliğinin uzun süreli olmasını engellemiştir.

1924 yılı Türkmenistan tarihi açısından dönüm noktası niteliğindedir. Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin kararıyla Orta Asya cumhuriyetlerinin millî bölünmesi gerçekleştirilmiş, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla yeni bir idarî yapılanma oluşturulmuştur. Bu gelişme farklı idarî birimlere dağılmış olan Türkmen topraklarını bir araya getirmiş ve nüfusun büyük kısmını tek bir çatı altında toplamıştır. Cumhuriyetin ilanı sonrasında yapılan kurultaylarda toprak ve su reformu gerçekleştirilmiş, özel mülkiyet kaldırılarak tarımsal üretim devlet kontrolüne alınmıştır. Kadınlara eşit haklar tanınmış, evlilik yaşı yükseltilmiş, sosyal hayata katılımları teşvik edilmiştir. Eğitim alanında önemli gelişmeler kaydedilmiş, yeni okullar açılmış, Türkmen dilinde yayınlar yapılmış, teknik eğitim kurumları oluşturulmuştur. Türkmen basını gelişmiş, kültürel hayat canlanmış, halk sanatları ve edebiyat desteklenmiştir. Ekonomik alanda ise petrol ve pamuk üretiminde artış sağlanmış, konut inşaatları başlamış, işçilerin maddi ve sosyal koşulları iyileştirilmiştir. Buna rağmen işsizlik

sorunu devam etmiş, devlet yardımları ve kolektif istihdam alanlarıyla bu sorun hafifletilmeye çalışılmıştır.

1926 sonrasında komitelerin yeniden yapılanması ve seçimlerin düzenlenmesiyle Sovyet demokrasisinin kurumsallaşması hedeflenmiş ve Türkmenlerin Sovyet organlarındaki temsil oranı artırılmıştır. Kadınların siyasi yaşama katılımı teşvik edilmiş, şehirlerde temsil oranı yükselmiştir. Ancak kırsal alanlarda geleneksel unsurların baskısı bu süreci yavaşlatmıştır. Tarımda kolektifleştirme politikaları uygulanmaya başlanmış, aile kooperatifleri yaygınlaştırılmış, ilk kolhozlar kurulmuş, fakat teknik yetersizlikler üretimi sınırlamıştır. Hayvancılık sektörü göçebe yöntemlere dayalı kaldığından yeterince geliştirilememiştir. Sağlık alanında da ilerlemeler kaydedilmiş, köylerde sağlık hizmetleri sunulmaya başlanmış, doktor açığı dış bölgelerden gönderilen personelle giderilmeye çalışılmıştır. Bütün bu adımlar, Sovyet yönetiminin Türkmen toplumunu ideolojik, ekonomik ve kültürel olarak dönüştürme çabasının bir parçası olmuştur.

Bu çerçevede ulaşılan sonuç Türkmenistan'ın 1916-1924 yılları arasındaki sürecinin, bir yandan Çarlık idaresinin sona ermesiyle doğan özgürlük umudunu, diğer yandan Bolşevik iktidarının merkeziyetçi ve ideolojik politikalarıyla şekillenen yeni düzeni tecrübe ettiği bir geçiş dönemi olduğudur. Çarlık rejiminin baskıcı uygulamaları Türkmenleri millî mücadeleye sevk etmiş, ancak bu mücadele gerek askeri gerek lojistik yetersizlikler nedeniyle başarıya ulaşamamıştır. Bolşevik yönetimi başlangıçta ulusların kendi kaderini tayin hakkını savunarak destek kazanmışsa da kısa sürede bu politikayı terk etmiş, merkeziyetçi bir idari düzen kurarak Türkmenlerin siyasal taleplerini sınırlandırmıştır. 1924'te kurulan Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, bir yandan Türkmen topraklarının birleştirilmesi ve kültürel gelişiminin teşviki açısından tarihsel bir dönüm noktası oluşturmuş; öte yandan Moskova merkezli bir yönetim anlayışının hâkimiyeti altında gerçek bağımsızlık beklentilerinin ertelenmesine yol açmıştır. Dolayısıyla 1916-1924 dönemi, Türkmen halkının siyasal ve kültürel kimliğinin yeniden şekillendiği, millî bilincin güçlendiği, ancak tam bağımsızlık idealinin Sovyet sistemi içinde farklı bir mecraya evrildiği bir tarihsel evre olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- “Secret War Cabinet Paper”. (1919, 25 Eylül). TNA: PRO, CAB/23/15, WC 624.
- “War Diary, Caucasus Military Mission”. (t.y.). WO 95/5042, National Archives (NA).
- Alagöz, Ç. (2016). Sovyetler Birliği’nde Türk Halkları’na Uygulanan Dil Politikalarının Kurumsal Temelleri. *Yükselen İpekyolu: İpek Yolu’nda Kültür ve Sanat* (Cilt 3) içinde, F. Atasoy (Ed.), Türk Yurdu Yayınları, Ankara.
- Alkan, H. (2011). *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar: Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan*. Ankara.
- Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi. (1990). [İlgili madde]. Ana Britannica Yayınları, İstanbul, Cilt 19.
- Andican, A. A. (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (1. Baskı). Ö. H. Özalp (Ed.), Emre Yayınları, İstanbul.
- Annanepesow, M., & Döwletow, J. (1977). *Türkmenistan’da 1905-1907-nji Yılların Rewolyutsiyasy*. Türkmenistan Neşiryatı, Aşkabat.
- Arhiv İstoricheskogo Fakulteta Aşhabatskogo Universiteta. (t.y.). Kolektsiya No: K-1924-3.
- Arıkan, M. (2004). Gaspıralı’nın Türk Dünyası’na Tesirleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (17).
- Aristov, A. A. (1981). *İstoriya Türkmenistana s drevneyşih vremyon do naših dney*. İlim, Aşkabat.
- Ascher, A. (1992). *Kendi Belgeleriyle Rus Devriminde Menşevikler*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Aşirov, T., & Orazsahedov, A. (2019). Türkmenistan’da İç Savaş (1918–1920 Yılları). *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3(3).
- Aşkabat Üniversitesi Tarih Fakültesi Arşivi. (t.y.). Koleksiyon No: K-1924-3.
- Atamamedov, N. V., & Moşev, M. (1984). 1938–1941 Yıllarında Türkmen SSC’i. *Turkmenskaya Sovetskaya Sotsialisticheskaya Respublika* içinde, Glavnaya Redaktsiya Turkmenskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Aşkabat, s. 128–131.
- Avşar, A. (2014). Türkiye Kamuoyunda “Dış Türkler” Algısına Bir Katkı: Birinci Dünya Savaşı’na Kadar Türkistan Türkleri ile Türkiye Türklerinin İlişkileri ve Savaşta Türkistanlıların Desteği. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, (16).

- Aydın, Y. (2024). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Cihadının Afganistan'da Yansımaları. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 21–58.
- Bademci, A. (1975). *1917–1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa*. [Yayınevi bilgisi yok].
- Bademci, A. (2010). *Sarıklı Basmacı*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Bademci, A. (2019). *Basmacı Arşiv Belgelerine Göre Türkistan'da Enver Paşa*. Kamer Yayınları, İstanbul.
- Baysun, A. R. (1943). *Türkistan Millî Hareketleri*. İstanbul.
- Bennigsen, A., & Lemercier-Quelquejay, C. (1967). *Islam in the Soviet Union*. Praeger, London.
- Bennigsen, A., & Wimbsh, S. E. (1995). *Sultan Galiyev ve Millî Komünizm* (Çev. B. Tanatar). Anahtar Kitaplar, İstanbul.
- Bey, A. H. (1998). *Asya'da Beş Türk*. Haz. Yusuf Gedikli, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Braker, H. (1998). *Çin-Sovyet İlişkilerinde Milliyet Hareketleri: Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*. Ankara.
- Broxup, M. (1984). *Basmacılar* (Çev. P. D. Kurat). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Büyük Lugat Ansiklopedisi. (1973). Meydan Larousse, İstanbul, Cilt 11, s. 482.
- Carr, E. H. (1952). *The Bolshevik Revolution 1917–1923* (Cilt 1). Macmillan, London.
- Cebeci, A. (1952). *Türkistan'da Basmacılık (Millî Kurtuluş Hareketi)*. Töre Yayınları.
- Çağatay, T. (1969). *Kızıl Emperyalizm IV*. Yaş Türkistan Yayını, Ankara.
- Çelebi, E. (2018). *Türkistan Millî Mücadelesi: Yaş Türkistan Dergisine Göre*. Hiper Yayın, İstanbul.
- Dad Huvah, S. (1928). Şarki Buhara'da Basmacılık Hareketleri Tarihinden. *Yeni Türkistan Dergisi*, (13), s. 15–17.
- Demir, A. (1998). *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Devlet, N. (1985). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

- Egamberdiyev, M. (2005). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870–1917). *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), s. 103–108.
- Ellis, C. H. (1963). *The British Intervention in Transcaspia (1918–1919)*. Hutchinson & Co., London.
- Ellis, C. H. (1963). *The Transcaspian Episode 1918–1919*. Hutchinson, London.
- Erşahin, S. (1999). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*. Ankara.
- GARF, Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi). Fond R-393, Opis 1, Delo 132, List 78.
- Gazete “Olug Turkistan”. (1917). Şehir meclisi seçimleri için birleşik liste (Sayı 18). ORRK NB KFU.
- Gökçe, M. (2007). *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Great Soviet Encyclopedia. (1975). *A Translation of the Third Edition* (Vol. 26). New York.
- Guthyev, G. (2017). Türkmenistan'daki Sivil Savaş. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), s. 75–95.
- Gutliyev, G. (2017). Türkmenistan'daki Basmacılık Hareketi (1918–1924) Üzerine Değerlendirme. *A.K.A. Dergisi*, s. 85–96.
- Gümüş, M. (2017). Türkistan'da “Vatan” Müdafaaçıları: Korbaşlar Hareketi ve Enver Paşa. *Tarih Okulu Dergisi*, 8(24).
- Gündogdyew, Ö., & Jumadurdy, A. (1992). *Teke Atly Polky Gahrymançylygyn We Helakçiligin Taryhy (1914–1918)*. Ruh Döredijilik We Önümçilik Birleşigi Neşiryaty, Aşkabat.
- Güngör Turan. (t.y.). *Sovyet Sonrası Orta Asya*.
- Hayıt, B. (1966). *Türkistan'da Sovyet-Rus Sömürgeciliği ve Emperyalizmi* (Çev. Ş. Engineri). Kişisel Kitaplar, Ankara, Sayı 8.
- Hayıt, B. (1986). Türkistan'da Basmacılık (Millî Mücadele) Tarihinin Ana Hatları. *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri içinde, Türk Tarihi*, Cilt 1, İstanbul.
- Hayıt, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Mücadele Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Hayit, B. (1997). *Basmacılar: Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917–1934)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Hayit, B. (2000). *Eski Sovyetler Birliği'nde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri* (2. Baskı). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Hayit, B. (2006). *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi: Türkistan Türklüğü'nün Millî Mücadelesi* (1. Baskı) (Çev. E. Kırıl). Babıali Kültür Yayıncılığı, Ankara.
- Hayit, B. (1997). *Basmacılar*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Hopkirk, P. (1995). *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun* (Çev. M. Harmanacı). Bilgin Yayıncılık, İstanbul.
- Kadyrov, M., & Zuuridinov, Ö. (2019). Sovyetler Birliği'nin Din Siyaseti ve İslam (Orta Asya Örneğinde). *Scientific Journal of Faculty of Theology*, (27), s. 63–69.
- Kamalov, İ. (2011). *Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlıklarının 20. Yılında Rusya'nın Orta Asya Politikaları*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Kara, A. (2002). *Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Yolundaki Mücadelesi* (Doktora Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kara, M. (2002). Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (14), s. 235–250.
- Karaca, A. (2016). *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Askerî Stratejisi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karıyev, A., Roslyakov, A., & Artıkov, A. (1981). *Türkmen SSR Tarihi*. Magarîf Yayınları, Aşabat.
- Karpov, G. İ. (1940). *Türkmenistanda Grajdanyk Uruşy (1918–1920)*. Türkmen Part Neşri, Aşabat.
- Kerenskiy, A. (1993). *Rossiya na istoričeskom povorote*. Moskova.
- Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press.
- Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan*. Cornell University Press.

- Kocaoğlu, T. (2002). Rus İhtilalleri ve Türk Halkları: Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905–1991). *Türkler Ansiklopedisi*.
- Kocatepe. (2023). *Basmacı Hareketi Nedir?*
[Erişim: 01.10.2025, <https://www.kocatepegazetesi.com/basmaci-hareketi-nedir/299595>]
- Kotyukova, T. V. (2016). *Vosstaniye 1916 goda v Turkistane: Dokumentalnyiye svidetelstva obşey tragedii*. Moskova.
- Kösoğlu, N. (2008). *Şehit Enver Paşa*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kösoğlu, N. (2012). *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi* (2. Baskı). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kutay, C. (1968). *Anavatanda Son Beş Osmanlı Türkününün Destanı Kapanırken*. Ankara.
- Kydyralieva, S., & Bal, D. H. (2015). *Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Türkistan'da Basmacı Hareketi* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Light, M. (2000). Nationalism and Identity in the Former Soviet Union. *METU Studies in Development*, 27(3–4), s. 301–319.
- Litvinenko, N. V., Volyanskaya, O., & Niyazmuradov. (1938). *Vosstaniye 1916 goda v Turkmenii: Dokumenti i materialı*. Institut Turkmenskoy SSR, Aşgabat.
- Maalouf, A. (2000). *Ölümcül Kimlikler* (Çev. A. Bora). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Matuszewski, D. C. (1988). Sovyet Kazançları ve Kayıpları. *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar* içinde. Forum Yayınları, Ankara.
- Minassian, T. (2014). *Most Secret Agent of Empire: Reginald Teague-Jones, Master Spy of the Great Game*. Oxford University Press.
- Monteil, V. (1992). *Sovyet Müslümanları* (Çev. M. Çamdereli). Pınar Yayınları, İstanbul.
- Morrison, A., Chokobaeva, A., & Drieu, C. (2019). *Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution*. Manchester University Press.
- Muhammetberdiyev, K. B., & Orazgılıcov, Y. A. (1997). *Türkmenistan'ın Tarihinden Materyaller (1917–1994)*. Aşgabat.

- Musahan, A. Y. (2015). Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, (44), s. 227–246.
- Narmetow, S. (1976). *Horezmdə Kontrrevolyutsiyanın Derbi-Dagyn Edilmegi (1918–1924)*. Ylym Neşiryatı, Aşkabat.
- Nazarova, M. (2017). *1924–1953 Yılları Arasında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Tarihi* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- O'Brien, J. (t.y.). *India and the Great War: India Office Records and Private Papers Relating to the First World War (1914–1918)*. [Erişim: 01.09.2025, https://usiofindia.org/pdf/2663_merged.pdf]
- Özalp, G. O. (2019). *İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında İngiltere'nin Türkistan Siyaseti (1907–1920)* (Doktora Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Özbay, E. (2008). Çarlık ve Sovyet Rusya'sının Türkistan Eğitim Politikasında Türkmenistan Örneği. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (172), s. 193–210.
- Özbay, E. (2012). Çarlık ve Bolşevik Ruslara Karşı Türkmenistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (201), s. 25–60.
- Özbekistan Ekim Devrimi Merkez Devlet Arşivi (TsGAOR UzSSR). Fond R-2768, Opis 1, Dosya 23, Sayfa 15.
- Qatar Digital Library. (2025). *History of the Great War Based on Official Documents: Operations in Persia (1914–1919)*. [Erişim: 01.09.2025, https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000239.0x000142]
- Quelgejay, C. (1988). İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar. *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar içinde* (Çev. Y. T. Kurat). Forum Yayınları, Ankara.
- RGASPI, Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Sotsial'no-Politicheskoy Istorii. Fond 17, Opis 84, Delo 295.
- RGASPI, Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Sotsial'no-Politicheskoy Istorii. Fond 17, Opis 84, Delo 309.
- RGASPI, Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Sotsial'no-Politicheskoy Istorii. Fond 17, Opis 84, Delo 318.

- Rıskulov, T. R. (1937). *Dokumenti i Materialı po İstorii Narodov SSR: Vosstaniye 1916 goda v Kirgıstane*. Moskova.
- Roux, J. (2007). *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık* (Çev. L. Arslan). Kabalcı Yayınevi, Ankara.
- Rustemov, S. (1992). *Vosstaniye*. Taşkent.
- Ryvkin, M. (1975). *Asya'daki Rusya* (Çev. B. Tanç). Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Sadullayeva, D. (2022). II. Göktepe Savaşı'ndaki Gelişmeler ve Rus General Mihail Dmitrievič Skobelev. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 739–748.
- Sander, O. (2003). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Saray, M. (1985). *Türkistan'daki Rus İdaresinin Yolsuzlukları*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Saray, M. (1992). *Rusya'nın Türkistan'daki Emelleri ve Politikaları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Saray, M. (1993). *Basmacılar ve Türkistan Millî Mücadelesi*. Ötüken, İstanbul.
- Saray, M. (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*. İstanbul.
- Saray, M. (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Saray, M. (1999). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi* (2. Baskı). Ankara.
- Saray, M. (2012). Türkmenler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 41, s. 601–605.
- Saray, M. (2017). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul.
- Saygılı, H. (2012). *Rus Devriminin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Seyfettin, E. (2007). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Smith, A. D. (1994). *Millî Kimlik* (Çev. B. S. Şener). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Stalin, İ. V. (1947). Oktyabrskiy Perevorot i Natsionalny Vopros. *Soçineniya*, Cilt 4, ss. 150–158. Moskova.
- Şamil, S. (1971). *Dış Türkler ve Sosyalizm*. Hilal Yayınları, İstanbul.

- Şeşen, R. (1992). Buhara. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, 363–367.
[Erişim: 10.09.2025, <https://islamansiklopedisi.org.tr/buhara>]
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi (BOA, HR.SYS). Dosya/Gömlek No 2639/5.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi (BOA, HR.SYS). Dosya/Gömlek No 2377/7.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi (BOA, HR.SYS). Dosya/Gömlek No 2733/18.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi (BOA, HR.SYS). Dosya/Gömlek No 2377-27-001.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi (BOA, HR.SYS). Dosya/Gömlek No 2980-5.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti İdare (BOA, HR.İD). Dosya/Gömlek No 1337/44.
- Taşliyev, Ş., Roslyakov, A. A., Saparov, A., Hocayev, E., & Hudayberdiyev, Y. A. (1965). *Türkmenistan Kommünistik Partiyasınıñ Tarihiniñ Oçerkleri*. Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat.
- Taymas, A. B. (2000). *Rus İhtilalinden Hatıralar (1917–1919)*. Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Teğın, E. (2022). Rus İç Savaşı'nda Bolşeviklerin Türkistan Siyaseti ve Orenburg Tıkacı Meselesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41(72), s. 323–362.
- Togan, A. Z. V. (1942). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. Enderun Kitabevi.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul.
- Togan, A. Z. V. (2012). *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
- TSGA UZSSR, Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arhiv Uzbekskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki. Fond R-72, Opis 3, Delo 12.
- TSGA UZSSR, Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arhiv Uzbekskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki. Fond R-98, Opis 1, Delo 63.

TSGA UZSSR, Tsentral'nyy Gosudarstvenniy Arhiv Uzbekskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki. Fond R-110, Opis 4, Delo 28.

TsGAOR UzSSR, Tsentral'nyy Gosudarstvenniy Arhiv Oktyabr'skoy Revolyutsii Uzbekskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki. Fond R-2768, Opis 1, Delo 23, List 15.

TsGAOR UzSSR, Tsentral'nyy Gosudarstvenniy Arhiv Oktyabr'skoy Revolyutsii Uzbekskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki. Fond R-276, Opis 1, Delo 9, List 12–14.

TsGARU, Tsentral'nyy Gosudarstvenniy Arhiv Rossiyskoy Federatsii. R-91, Opis 2, Delo 47, s. 23–28.

Turan, G., & Dinç, A. (2015). *Türkmen İktisat Tarihi*. Gazi Kitabevi, Ankara.

Vakhabov, A. (1979). *Sovyetler Birliği'nde İslâm* (Çev. S. Özbudun). Havass Yayınları, İstanbul.

Vurgun, S. Y. (2014). Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 219–232.

Vurgun, S. Y. (2015). XVIII. yüzyılın ilk yarısından XX. yüzyılın ilk yarısına kadar Türkistan'da kadın. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 214, 187–200.

Vurgun, S. Y. (2016). 1916 Türkistan İsyanı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (40), 315–325.

Vurgun, S. Y. (2024). Mehmet Kazım Orbay'ın *Son Posta* Gazetesi'nde Kaleme Aldığı Afganistan Gezisi. *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 1661–1719.

Vvedenskiy, B. A. (1956). *Bolshaya Sovetskaya Ansiklopediya* (43 cilt, 2. Baskı). Gosudarstvennoe Nauçnoe İzdatelstvo, Moskova.

Wikimedia Commons. (2025). *Map of the National State Delimitation of the Republics of Central Asia (1924–1925)*.

[Erişim: 24.12.2025,
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Map_of_the_national_state_delimitation_of_the_republics_of_Central_Asia_\(1924-1925\).svg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Map_of_the_national_state_delimitation_of_the_republics_of_Central_Asia_(1924-1925).svg)]

Wikimedia. (1886). *Map of the National State Delimitation of the Republics of Central Asia*.

[Erişim: 01.10.2025,
https://commons.wikimedia.org/wiki/Category%3AOld_maps_of_Turkestan]

- Yalçınkaya, A. (2004). *Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği'nde Moskova–Türkler İlişkileri*. Beta Basım Yayım, İstanbul.
- Yaman, A. (2009). Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi. *Bilgi Bellek*, 4, s. 77–97.
- Yaman, A. (2012). *Türk Dünyasında İslâm, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik*. Elips Yayınları.
- Yıldırım, S., & Egamberdiyev, M. (2021). Türkistan'ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar. *Bellekten*, 85(302), s. 227–278.
- Yılmaz, M., & Ata, F. (2004). Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 205–225.
- Zenkovsky, S. A. (1983). *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık* (Çev. İ. Kandemir). Üçdal Neşriyat, İstanbul.